

Verók Attila

AZ ELSŐ MAGYAR TÖRTÉNETI SZAKKÖNYVTÁR? MARTIN SCHMEIZEL ÉS TÖRTÉNETI HUNGARIKUMAI*

A magyar történeti múlt kutatása kimeríthetetlen kincsesbányának számít. Bár ez a kijelentés igen banálisnak tűnhet, mégis alapvető igazságot fogalmaz meg. Ha az ember nyomon követi például a legfrissebb történeti szakirodalom alakulását, konstatálhatja: a feldolgozott és a még feldolgozásra váró kutatási témák száma nemhogy csökkenne – ahogy azt az idő múlásától és a történészek eddigi aktivitását dokumentáló eredményektől várnánk –, hanem éppenséggel gyarapszik. Egyre újabb és újabb, felderítésre váró kérdések fogalmazódnak meg, rendre olyan problémák vetődnek fel, amelyek egykor marginálisnak tűntek, mára viszont mégis az érdeklődés középpontjába kerültek, mert a tudományos vizsgálódások alapján többször joggal felmerült az az észrevétel, hogy az egyes történeti korszakokat érintő, lényegi összefüggések megértésében nélkülözhetetlen elem került újonnan napvilágra. Ez a tendencia példának okáért nemcsak az általános történeti, irodalomtörténeti és művelődéstörténeti kutatási területeken figyelhető meg, hanem általában véve a tudománytörténeti kérdések tisztázásával foglalkozó diszciplínák legtöbbszörében.

Ezt az írást magam is egy ilyen problémakör megvilágításának szentelem. Egyben szerény figyelemfelhívásnak is szánom, mely arra irányul, hogy az egyes tudományágak művelőinek érdemes lenne más területeken működő kollégáik tudományos eredményeit gyakrabban felhasználniuk saját kutatásaik és publikációik során. Az oly sokat hangoztatott interdiszciplinaritás ugyanis így teljesíthetné be igazán azt a funkciót, amelyet szemantikai mezeje magában foglal.

Az alábbi oldalakon arra vállalkozom, hogy egy mára érthetetlen módon elfeledett kora újkori hungarust,¹ az erdélyi szász történész és polihisztor, Martin

A jelen tanulmány megírását a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja tette lehetővé számomra.

¹ A *hungarus* vagy *hungarus-tudat* fogalmat nem kívánom most újradefiniálni, hiszen ennek gazdag szakirodalma van. Most csak a legjelentősebbeket emelem ki: *Tarnai Andor*: A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1961. 637–658.; *Klaniczay, Tibor*: Die Benennungen 'Hungaria' und 'Pannonia' als Mittel der Identitätssuche der Ungarn. In: *Klaniczay, Tibor – Németh S., Katalin – Schmidt, Paul Gerhard* (Hg.): *Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance, insbesondere in Deutschland und in Ungarn*. Budapest, 1993. 83–110. (Studia Humanitatis. Veröffentlichungen der Arbeitsgruppe für Renaissanceforschung; 9).; összefoglalóan szakirodalmi válogatással: *Szelestei N. László*: „Hungarus-tudat”. In: *Kőszeghy Péter* (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon középkor és kora újkor IV. halételek – Jordán*. Bp., 2005. 225.

Schmeizel (1679–1747) személyét, valamint tevékenységét – egyedülálló könyvgyűjteményén keresztül – röviden, de célirányosan bemutassam a hazai történész szakma és az érdeklődők számára.² Azért érzem ezt szükségesnek, mert Schmeizel történeti írásai a 18. század első harmadától egészen a következő század elejéig alapvetően meghatározták az erdélyi történetírást,³ de hatásuk kimutatható a Kárpát-medence más területein tevékenykedő történészek, történetírók munkáiban is.⁴ Ebben a tanulmányban nem történeti tárgyú munkáinak bemutatására fogok koncentrálni, hiszen ezt korábban már más helyen megtettem,⁵ hanem az egyedinek számító történeti könyvtárhoz kapcsolódó ismereteket szedem csokorba – magyar nyelven először. A kutatások jelenlegi állása szerint ugyanis ez a tudóskönyvtár az első a világon, amelynek keretében egy magánszemély tudatosan felvállalt koncepció mentén magyar vonatkozású, történeti tematikájú könyvállományt gyűjtött össze. Ezt nem öncélúan tette, hanem szándékában állt egy Czvittinger Dávidéhoz (1675–1743) hasonló tudós-, illetve irodalmi lexikon megírása,⁶ más összefüggésben: az első magyar nemzeti bibliográfia összeállítása. Mindez pedig nemcsak a könyv- és művelődéstörténészek számára jelentős felfedezés, hanem az lehet a kora újkori történelemmel foglalkozó történészeknek is. A nevezett könyvtárhoz kapcsolódó komparatistikai vizsgálatokkal ugyanis fontos adatok nyerhetők a 18. század első felének történeti ismereteiről mind a Kárpát-medencei, mind az európai tudós társadalom körében. Továbbá a bibliotéka állománya értékes adalékokkal szolgálhat a hazai

² Az életrajzot és a tudományos tevékenységet több helyütt részletesen tárgyaltam az utóbbi időben, így ennek megismétlésétől most tartózkodom. Legújabb összefoglalása részletes irodalommal: Verók Attila: „Schmeizel, Martin” szócikk. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon középkor és kora újkor X. reneszánsz – Szeben nyomdászata. Főszerk.: Kőszeghy Péter. Szerk.: Tamás Zsuzsanna. Bp., 2010. 254–256.

³ A kijelentés alátámasztására legújabban lásd Szegedi, Edit: Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung. Köln–Weimar–Wien, 2002. 306–316 és 414–422. (Studia Transylvanica; 28)

⁴ Ezzel még a nagy magyar historiográfiai összefoglalást készítő Gunst is egyetért, bár Schmeizelről írt rövid ismertetőjéből mintha visszafogott, nem helyén kezelt értéktétel lenne kiolvasható. Vö. pl. Gunst Péter: A magyar történetírás története. Debrecen, 2000.² 150. (a továbbiakban: Gunst, 2000].

⁵ Verók, Attila: Im Dienst der Geschichtsschreibung, Literatur- und Wissenschaftsgeschichte an deutschen Universitäten. Die Rolle Martin Schmeizels in der ungarländischen historia litteraria am Anfang des 18. Jahrhunderts. In: Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, Număr special. Schimbarea de paradigmă din istoria ecleziastică și cea laică în Transilvania secolului al XVIII-lea. Lucrările Conferinței științifice organizate la Alba Iulia, în 15–16 octombrie 2009 = Paradigm Change of the Ecclesiastic and Laic History of the Transylvania in the 18th Century. The Scientific Studies of the Conference Held in Alba Iulia, October 15-16, 2009. Alba Iulia – Cluj-Napoca, 2009. 65–76. Részenben pedig itt: Verók, Attila: „Du aber willst allhier dem Vaterlande dienen / Du bist auf Ungerlands Historien bedacht.” Die frühen Spuren der hungarologischen Tätigkeit von Martin Schmeizel (1679–1747). In: Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie. Band 29, Jahrgang 2008. Herausgegeben von Zsolt K. Lengyel. München, 2009. 375–386.

⁶ Czvittinger, David: Specimen Hungariae literatae, virorum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatarum, Croatarum, Slavorum, atque Transylvanorum, vitas, scripta, elogia et censuras ordine alphabetico exhibens. Francofurti et Lipsiae: Typis et Sumptibus Jod. Guil. Kohlesii, 1711.

historiográfia 18. századi történetének árnyalásához is. Mindezekkel összhangban pedig ismételten szeretném arra indítani az érintetteket, hogy ne ódzkodjanak igénybe venni a könyv-, könyvtár- és művelődéstörténeti kutatások során felszínre került adatokat és összefüggéseket saját eredményeik kiegészítéséhez. Az olvasmánytörténeti források ugyanis gazdag lelőhelyei lehetnek történeti, irodalmi, gazdasági, művészeti stb. jellegű adatoknak. Fontosnak tartom hangsúlyozni ezt a tényt minden fórumon, mert a kínálati oldal adatbősége mellett a keresleti oldal érdeklődése egyelőre – sajnálatos módon – eltörpül.

1. Az európai és a magyarországi tudóskönyvtárak a 18. század második feléig

A tanulmány első részében az európai és a Kárpát-medencei könyvtártörténeti háttérrel kísérlem megrajzolni, hogy a Schmeizel-bibliotéka mérete és jelentősége alapján elhelyezhető legyen a korban. Ennek során a magyar könyvtörténetek által eddig hasonló terjedelemben senki által meg nem kísérelt, tágabb kitekintés keretében mutatom be a kora újkori európai (főleg német), majd a magyarországi tudóskönyvtárak legfontosabbjait.

1. 1. Általános kép a 16–18. századi európai tudóskönyvtárakról

A tudós könyvek gyűjtése hosszú és jelentős tradícióval rendelkező tevékenység az európai művelődéstörténetben.⁷ Gyökerei a reneszánsz korában keresendőek:⁸ Francesco Petrarcatól (1304–1374) Michel de Montaigne-ig (1533–1592) a humanisták egymással és a könyvekkel folytatott tudós beszélgetéseik helyéül általában kedvenc tartózkodási területet, a könyvtárat választották. Az antikvitás szellemétől áthatott humanizmus – a reformáció támogató, de egyben gátló hatásai mellett – a könyvkultúra virágkorát eredményezte Európában a 16. század végén.⁹ A tudóskönyvtárak magánkönyvtárakként, többnyire egy-egy tudós által összeállított, tehát kimondottan rájuk jellemző könyvgyűjteményekként jöttek létre.¹⁰ Az ősnyomdászat időszakától kezdve a 18. század első feléig

⁷ Ebben a tanulmányban nem foglalkozom az ókori és a középkori tudósok által összegyűjtött kéziratos magánkönyvtárakkal. Figyelmemet itt kizárólag a korai újkor elsősorban nyomtatott könyvekhez kapcsolódó könyvtártörténetére fordítom. Minden további kijelentésem tehát ennek a ténynek a fényében értelmezendő és értékelendő.

⁸ A tudóskönyvtárak a humanizmus mellett két másik művelődéstörténeti korszak: a konfesszionális időszakában létrejött felekezeti irányzatok és a felvilágosodás szellemi áramlatai mentén alakultak ki. Az időben korunk felé haladva egyre több esetben túl is léptek a magánhasználat körén, és a tudós társadalom számára is rendelkezésre álltak. Továbbörökítésük története során pedig gyakran egy-egy (későbbi) nyilvános könyvtár állományába kerültek.

⁹ A tudós könyvek és könyvtárak szerepéről mértékadó áttekintést Buck, August: *Das gelehrte Buch im Humanismus*. In: Fabian, Bernhard – Raabe, Paul (Hg.): *Gelehrte Bücher vom Humanismus bis zur Gegenwart*. Referate des 5. Jahrestreffens des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens vom 6. bis 9. Mai 1981 in der Herzog August Bibliothek. Wiesbaden, 1983. 1–16. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens; Bd. 9)

¹⁰ Értékük sokszor éppen ebben a tényben keresendő: az egyes könyvek ebben a tekintetben másodrendű szerepet játszanak, nem így az állomány maga: a könyvanyag összetételéből a szóban

rendszerint enciklopédikus gyűjtőkörrel rendelkeztek, azaz a tudományok egészét szerették volna reprezentálni. A 18. századtól – az enciklopédikusságra való törekvés utópiájának fenntartása mellett – egyre inkább az egyes szakterületek irodalmának gyűjtésére helyeződött a hangsúly. A korai humanista tudóskönyvtárak alapvetően a tulajdonoson kívül más tudós férfiak számára is hozzáférhetőek voltak. Erre utalnak a több kéztől származó bejegyzések, kommentárok, margináliák stb. a könyvekben, illetve a hagyatéki inventáriumokból időnként leszűrhető adatok.¹¹

A könyvkiadás történetében eleinte a könyvnyomtatás szülőföldje, a Német-római Császárság töltött be jelentős szerepet. A harmincéves háború (1618–1648) azonban tönkretette a gazdag német könyvpiacot. Ennek eredményeként pedig a két másik nagy könyves nemzet, a francia és az angol mellett késő humanista szellemiségű nyomdáival és szerteágazó könyvkereskedelmi hálózatával

forgó tudós személyiségére, érdeklődési körére, erudíciójára stb. következtetések vonhatók le (vö. *Raabe, Paul*: Bibliotheken und gelehrtes Buchwesen. Bemerkungen über die Büchersammlungen der Gelehrten im 17. Jahrhundert. In: *Neumeister, Sebastian – Wiedemann, Conrad* (Hg.): *Res Publica Litteraria. Die Institutionen der Gelehrsamkeit in der frühen Neuzeit. Teil II.* Wiesbaden, 1987. (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung; Bd 14). 643–661, itt 650. (a továbbiakban: *Raabe*, 1987.). Az ún. példányspecifikus jegyek teszik igazán érdekessé, többnyire tudománytörténeti jelentőségű unikumokká az ilyen könyveket.

- ¹¹ Ehhez vö.: *Fabian, Bernhard*: Der Gelehrte als Leser. In: *Göpfert, Herbert G.* (Hg.): *Buch und Leser. Vorträge des ersten Jahrestreffens des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens*, 13. und 14. Mai 1976. Hamburg, 1977. 48–88. (Schriften des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens; Bd. 1) (a továbbiakban: *Fabian*, 1977.); *Wittmann, Reinhard* (Hg.): *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*. In: *Uő.* (Hg.): *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*. Wiesbaden, 1984. 19–31. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens; Bd. 10) (alapvetően az egész kötet, de különösen Wolfgang Milde, Paul Raabe és Erdmann Weyrauch tanulmányai: *Milde, Wolfgang*: Über Bücherverzeichnisse der Humanistenzeit (Petrarca, Tommaso Parentucelli, Hartmann Schedel), 19–31. Magyarul: *Uő.*: A humanizmus korának könyvjegyzékeiről. In: *Monok István* (Szerk.): *A könyves kultúra XIV–XVII. század. II. Válogatás a német szakirodalomból*. Szeged, 1997. 99–108.; *Raabe, Paul*: *Bibliothekskataloge als buchgeschichtliche Quellen. Bemerkungen über gedruckte Kataloge öffentlicher Bibliotheken in der frühen Neuzeit*, 275–297. Magyarul: *Uő.*: Mit jelent a könyves művelődés története? Ötletek egy kutatási és képzési terület feladataihoz. In: *Monok István* (Szerk.): *A könyves kultúra XIV–XVII. század II. Válogatás a német szakirodalomból*. Szeged, 1997. 11–30.; *Weyrauch, Erdmann*: *Nachlaßverzeichnisse als Quellen der Bibliotheksgeschichte*, 299–312.; *Csapodi Csaba – Tóth András – Vértessy Miklós*: *Magyar könyvtártörténet*. Bp., 1987. 149–156.; *Harms, Wolfgang*: *Gelehrtenbibliothek*. In: *Corsten, Severin – Pflug, Günther – Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf* (Hg.): *Lexikon des gesamten Buchwesens (LGB). Band III: Fotochemigrafische Verfahren – Institut für Buchmarkt-Forschung*. Stuttgart, 1991², 122.; *Monok, István*: *Private Bibliotheken in Ungarn im 16. Jahrhundert*. In: *Arnold, Werner* (Hg.): *Bibliotheken und Bücher im Zeitalter der Renaissance*. Wiesbaden, 1997. 31–53. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung; Bd. 16) (a továbbiakban: *Monok*, 1997.); *Fabian, Bernhard*: *Der Gelehrte als Leser. Über Bücher und Bibliotheken*. In: *Uő.* (Hg.): *Der Gelehrte als Leser. Über Bücher und Bibliotheken*. Hildesheim; Zürich; New York, 1998. 3–32 (a továbbiakban: *Fabian*, 1998.); *Mentzel-Reuters, Arno*: *Gelehrtenbibliothek*. In: *Rautenberg, Ursula* (Hg.): *Reclams Sachlexikon des Buches*. Stuttgart, 2003². 231.; *Monok István*: „könyvkultúra és írásbeliség” szócikk. In: *Kőszeghy Péter* (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon középkor és kora újkor VI. kolostorhálózat – Lestyán*. Bp., 2006. 177–209., itt 194–197.; [*Monok István*]: *Tudós könyvgyűjtők a XVI–XVIII. században*. In: *Monok István – Buda Attila*: *A magyar bibliofília képeskönyve*. Bp., 93–105. (a továbbiakban: [*Monok*] 2006.)

Itália, Spanyolország és a Németalföld is felzárkózott a klasszikus könyves Európához a 17. században. A számtalan könyvaukcio oka és egyben következménye is volt a tartalmilag gazdag, többnyire tudósok által összegyűjtött könyvtárak létrejöttének. Amennyire a politikai viszonyok engedték, a viszontagságokkal teli idők ellenére a német területeken is megpróbálták egyes tudósok összegyűjteni a tanulmányaikhoz szükséges könyveket. Könyvtáraik azonban mind mennyiségben, mind minőségben lényegesen szerényebbnek számítottak, mint külföldi kollégáiké – eltekintve természetesen a fejedelmi könyvgyűjteményektől.

A korai angol és francia felvilágosodás hatására a 17. század utolsó harmadában azonban alapvetően megváltozott a helyzet. A 80-as és 90-es évek könyvpiacán már kezdtek kirajzolódni a változás körvonalai, ami elvezetett a 18. század első két évtizedében tapasztalható és a németországi tudós könyvkultúrában ebben a formájában sem előtte, sem utána nem létező virágkorhoz.¹² Francia előképek után ugyanis 1682-ben megjelent az *Acta Eruditorum* legelső száma, amelyet a lipcsei tudós, Otto Mencke (1644–1707) adott ki. A folyóirat bel- és külföldön megjelent tudós munkák recenzióival, illetve sokszor tanulmányok formájában tette közzismertté a korabeli tudományos eredményeket. Nyolc évvel később Christian Thomasius (1655–1728) kiadásában napvilágot látott az első német nyelvű folyóirat is, amely hasonló elvekkel ösztönözte és népszerűsítette a piacon megjelenő tudományos újdonságokat, és párbeszédre készítette a szerzőket. A növekvő érdeklődéssel magyarázható az is, hogy a tudós folyóiratok mellé 1715-től tudós újságok (*gelehrte Zeitungen*) is csatlakoztak, amelyek néhány évtizeden át meghatározó jelentőséggel bírtak a könyvpiacon.¹³ A periodikumok által megvalósított tudásközvetítéssel és -terjesztéssel párhuzamosan zajlott egy másik jelentős szellemtörténeti folyamat is: a tudós kézikönyvek keletkezése és fejlődése.¹⁴ Szintén francia minták alapján és először fordítások formájában

¹² Vö. Raabe, Paul: *Gelehrtenbibliotheken im Zeitalter der Aufklärung*. Paderborn, 1987. 2–35. itt 4. (Paderborner Universitätsreden; Heft 11) (a továbbiakban: Raabe, 1987.); Uő.: *Gelehrtenbibliotheken im Zeitalter der Aufklärung*. In: Arnold, Werner – Vodosek, Peter (Hg.): *Bibliotheken und Aufklärung*. Wiesbaden, 1988. 103–122. itt 104. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens; Bd. 14) (a továbbiakban: Raabe, 1988.); Uő.: *Gelehrtenbibliotheken im Zeitalter der Aufklärung*. In: Mocek, Reinhard (Hg.): *Die Wissenschaftskultur der Aufklärung*. Halle, 1990. 188–201. itt 189. (Martin-Luther-Universität Halle – Wittenberg. Wissenschaftliche Beiträge 1990/18; A 123). (a továbbiakban: Raabe, 1990.)

¹³ Vö. Kirchner, Joachim: *Das deutsche Zeitschriftenwesen. Seine Geschichte und seine Probleme*. Bd. 1–2. Wiesbaden, 1958–1962; Dann, Otto: *Vom Journal des Savants zur wissenschaftlichen Zeitschrift*. In: Fabian, Bernhard – Raabe, Paul (Hg.): *Gelehrte Bücher vom Humanismus bis zur Gegenwart*. Referate des 5. Jahrestreffens des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens vom 6. bis 9. Mai 1981 in der Herzog August Bibliothek. Wiesbaden, 1983. 63–80. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens; Bd. 9), és Raabe, Paul: *Die Zeitschrift als Medium der Aufklärung*. In: Uő.: *Bücherlust und LeseFreuden. Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im 18. und 19. Jahrhundert*. Stuttgart, 1984. 106–116. Legfrissebb összefoglalását az alapvető irodalommal lásd Becher, Ursula A. J.: „Gelehrte Zeitschrift”. In: Jaeger, Friedrich (Hg.): *Enzyklopädie der Neuzeit*. Bd. 4. Friede – Gutsherrschaft. Stuttgart; Weimar, 2006. 384–386.

¹⁴ Vö. Raabe, Paul: *Gelehrte Nachschlagewerke im 18. Jahrhundert*. In: Fabian, Bernhard – Raabe, Paul (Hg.): *Gelehrte Bücher vom Humanismus bis zur Gegenwart*. Referate des 5. Jahrestreffens des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens vom 6. bis 9. Mai 1981 in der Herzog August Bibliothek. Wiesbaden, 1983. 97–117. (Wolfenbütteler Schriften zur

egyetemes és történeti szaklexikonok jelentek meg. A német lexikonkiadás Schmeizel-kori csúcspontját a 64 kötetes Zedler-féle lexikonfolyam képviseli (Leipzig und Halle, 1730–1750).

A gyűjtési és kompilálási kedv adekvát kifejeződési formáját a bibliográfiai segédeszközök és könyvtárkatalógusok elkészítésében érte el. A korai felvilágosodás időszakában igen kedveltek voltak az életrajzi lexikonok. Johann Burkhard Mencke (1674–1732) 1715-ben adta ki *Allgemeines Gelehrten-Lexicon*-ját, amely anyagának kiteljesítése Christian Gottlieb Jöcherre (1694–1758) várt: 1750–1751-ben jelent meg gondozásában a négy vastag kötetes tudós lexikon (reprintje: Hildesheim 1961). Köztes állomásként azonban nem szabad megfeleledkezni a Gabriel Wilhelm Götte-féle biográfiai lexikonról sem (Braunschweig; Zelle 1735–1740).¹⁵

A tények, adatok és címek felszaporodása, korábban elképzelhetetlen mennyisége Morhof *Polyhistor*-ának¹⁶ szellemében a tudósok élettörténetét, az irodalomtörténetet, valamint a tudományosság fejlődését általában, illetve azt az egyes szakterületeken, időszakokban és régiókban tárgyaló művek virágkorához vezetett el. Az eddig emlegetett tudós, a könyvpiacot néhány évtizedig uraló könyvformáknak (tudós folyóiratok és újságok, lexikonok és kézikönyvek, bibliográfiák és katalógusok, biográfiai és irodalomtörténetek) a keletkezése tulajdonképpen annak a könyvekhez kötődő tudományosságnak, a könyvekből megszereshető erudíciónak (*Büchergelehrtsein*)¹⁷ a hatásaként értelmezhető, amely néhány évtizedig divatban volt Európában, és a polihisztorok korának végső szakaszaként aposztrofálható. Mivel a könyvekben 200–250 éve felhalmozott tudás erre az időszakra már áttekinthetetlenné vált, sok tudós gyűjtéssel és regisztrálással, közvetítéssel és magyarázattal próbálta meg a könyvek világába leszűrődött univerzális tudást áthagyományozni, amit néhány évtized múltán már reménytelen vállalkozásnak tekintettek. A könyvekhez kötődő tudományos-

Geschichte des Buchwesens; Bd. 9), és Uő.: *Bücherlust und Lesefreuden. Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im 18. und 19. Jahrhundert.* Stuttgart, 89–105.

¹⁵ A két utóbbi munka pontos bibliográfiai leírása: *Jöcher, Christian Gottlieb*: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon. Vierter Theil S – Z.* Nachdruck der 1. Auflage von 1751. Hildesheim, 1961.; *Götte, Gabriel Wilhelm*: *Das Jetzt-lebende Gelehrte Europa, Oder Nachrichten Von Den vornehmsten Lebens-Umständen und Schrifften, jetzt-lebender Europäischen Gelehrten.* Braunschweig: Verlegts Ludolph Schröder, 1735. és *Götte, Gabriel Wilhelm*: *Das Ietztlebende Gelehrte Europa, Oder Nachrichten von den vornehmsten Lebensumständen und Schrifften ietztlebender Europäischen Gelehrten.* Des dritten Theils viertes und leztes Stük. Zelle: Verlegts Joachim Andreas Deetz, 1740.

¹⁶ A sok kiadást és utánnyomást megért mű első kiadásának bibliográfiai adatai: *Morhof, Georg Daniel*: *Polyhistor sive De notitia auctorum et rerum commentarii.* Lubecae, 1692–1695.

¹⁷ A tudós kora újkori figurájáról remek összefoglalást nyújt *Fabian*, 1977. 48–88.; Uő. 1998. 3–32 és *Häseler, Jens*: „Gelehrter”. In: *Jaeger, Friedrich* (Hg.): *Enzyklopädie der Neuzeit.* Bd. 4. Friede – Gutsherrschaft. Stuttgart; Weimar, 2006. 395–397. Hasonlóan jó és modern áttekintés olvasható a tudósköztársaságról (*Gelehrtenrepublik, res publica litteraria*) továbbsegítő irodalomjegyzékkel: *Gierl, Martin*: „Gelehrte Medien”. In: *Jaeger, Friedrich* (Hg.): *Enzyklopädie der Neuzeit.* Bd. 4. Friede – Gutsherrschaft. Stuttgart; Weimar, 2006. 389–392. (a továbbiakban: *Gierl*, 2006.) Kiváló képet ad a tudományosság, az erudíció kora újkori elképzeléseiről *Döring, Detlef*: „Gelehrtsein”. In: *Jaeger, Friedrich* (Hg.): *Enzyklopädie der Neuzeit.* Bd. 4. Friede – Gutsherrschaft. Stuttgart; Weimar, 2006. 368–373.

ság virágkora azonban mégis csak a felvilágosodás egyik szakaszát képviselte: a tudás összegyűjtése megteremtette ennek a tudásuniverzumnak a terjesztéséhez és népszerűsítéséhez szükséges feltételeket, amint az majd a 18. század második felében be is következett. A megelőző korszakot pedig a felvilágosult gondolkodás kibontakozásának szempontjából egy tipikus és szükséges időszaknak tekinthetjük, hiszen a „könyvek által előidézett felvilágosodás feltételezte a könyvek ismeretét”.¹⁸

Az 1680 és 1750 közötti időszakot Németországban a könyvekhez kötődő tudományosság, a fokozottan megnyilvánuló eruditív műveltség, illetve a polihisztorok korának (*Polyhistorie*) nevezhetjük.¹⁹ Az egyetemeken (különösen Halléban és Lipszéban, Wittenbergben és Helmstedtben, Altdorfban és Jénában) a *historia litteraria* oktatása folyt, egy olyan tudományszaké, amellyel manapság jobbra a tudomány-, a könyv- és könyvtár-, valamint az irodalomtörténet foglalkozik. Ennek a diszciplínának a középpontjában maga a tudós mint a könyvekhez kötődő tudományos ismeretek, az erudíció hordozója, életrajza, bibliográfiája és tudós életműve állt. Az érdeklődés fő tendenciái a történelemre és a filológiára irányultak. Egyre nagyobb mértékben írtak a nemzeti nyelveken a latin rovására, és a 18. század első felében a teológiai és jogi irodalom figyelemreméltó visszaszorulásának vagyunk tanúi. A *historia litteraria* tanulmányozásához, műveléséhez tehát a tudósnak könyves ismeretekkel kellett rendelkeznie. Ennek köszönhetően a könyv állt érdeklődésének középpontjában, élete is e körül forgott, éppen ezért a viszonylag kényelmes munkafeltételek megteremtése érdekében magának is jelentős számú könyvvvel kellett rendelkeznie (magángyűjtemények létrejötte),²⁰ hiszen a nyilvános könyvtárak ebben az időben még meglehetősen alárendelt szerepet játszottak a társadalom életében, és elsősorban a felsőoktatásban tanuló ifjak könyvigényét elégít(h)ették ki. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a könyvekhez kötődő tudományosság, az eruditív műveltség virágkora a németországi magánkönyvtárak és könyvgyűjtés virágkorát is

¹⁸ Raabe, 1987. 7.; Uő. 1988. 106.; Uő. 1990. 190. Szélesebb kontextusban lásd Uő.: *Bücherlust und Lese freuden. Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im 18. und 19. Jahrhundert* című kötetét (Stuttgart 1984.).

¹⁹ A korszak általános tendenciáinak és a tudós társadalom egységének felbomlásához vezető út legfontosabb állomásainak a bemutatását nagyon impulzívan teszi meg Fabian, Bernhard: 'Im Mittelpunkt der Bücherwelt': Über Gelehrsamkeit und gelehrtes Schrifttum um 1750. In: Uő.: *Der Gelehrte als Leser. Über Bücher und Bibliotheken*. Hildesheim; Zürich; New York, 1998. 205–230.

²⁰ Ebben a kontextusban szokott a szakirodalom a könyvtárról mint a tudós nélkülözhetetlen kézi szerszámáról, eszközkészletéről beszélni. Vö. Streich, Gerhard: Die Privatbibliothek als Handwerkszeug des Gelehrten im 18. Jahrhundert. In: Raabe, Paul (Hg.): *Öffentliche und private Bibliotheken im 17. und 18. Jahrhundert*. Bremen; Wolfenbüttel, 1977. 241–299. (Wolfenbütteler Forschungen; 2); Fabian, 1977. 59.; Uő. 1998. 14. és Raabe, 1987. 650., amely egyben a „tudós szakmák természetes attribútumá”-t is jelentette. (Vö.: Buzas, Ladislaus: *Deutsche Bibliotheksgeschichte der Neuzeit [1500–1800]* Wiesbaden, 1976. 85. [Elemente des Buch- und Bibliothekswesens; Bd. 2]) (a továbbiakban: Buzas, 1976.).

jelenti egyben.²¹ Ezeknek a tudóskönyvtáraknak a vizsgálatából kiolvasható a könyvnek a korai felvilágosodásban játszott szerepe és jelentősége.²²

A polgári magángyűjtemények, köztük is a tudóskönyvtárak vizsgálata a világon mindenütt csekélyebb mértékű, mint például a nemesi vagy a nyilvános könyvtáraké. Ennek oka igen kézenfekvő: az illető tudós halála után könyvgyűjteményét a legtöbb esetben elárverezték, eladták, nagyobb gyűjteménybe tagozták, vagy egyszerűen szétszóródott.²³ Sok esetben csupán a tudós férfiú saját írásaiból lehet következtetni arra, hogy milyen könyvekkel rendelkezhetett egykor.²⁴ A könyvanyag rekonstrukciója tehát mára igen gyakran lehetetlenné vagy legalábbis nehezen kivitelezhetővé vált. Ismerünk azonban olyan ideális esetet is, amikor a tudóskönyvtár egy nagyobb állományba bekerülve önálló egységet képezett, így könnyen kutatható maradt.²⁵

Az előzőekből következően nagy általánosságban megállapíthatjuk, hogy a tudóskönyvtárak legfontosabb áthagyományozási formáját a katalógusok, mindenekelőtt a nyomtatott katalógusok képviselik. Némely esetben a tulajdonos még életében nyomdába adta könyveinek jegyzékét, többnyire azonban árverési katalógusok formájában maradtak meg a könyvlisták, amelyeket a gyűjtő halála után egy másik tudós vagy egy könyvkereskedő állított össze szisztematikus rendben vagy formátumok szerint. Kézzel írt katalógus általában abban az esetben maradt ránk, ha a gyűjteményt egy nyilvános könyvtárnak adták át. Sok esetben a tudósok végrendelete is tartalmaz könyvjegyzékeket. Gyakran azonban ezek a katalógusok nem éltek túl az összeírásuk óta eltelt időszakot, és csak kor-

²¹ Fabian, 1998. 136. – Jól érzékelteti a magánkönyvtárak szerepének és jelentőségének változását, hogy a 19. század első felére a magánkönyvtárakban fellelhető könyvek száma a 18. század közepén mérhető viszonyok negyedére esett vissza (vö. Raabe, Paul: *Bücherlust und Lese freuden in höfischer Welt und bürgerlichem Leben. Leser und Lektüre in Wolfenbüttel im 18. und 19. Jahrhundert.* In: Göpfert, Herbert G. (Hg.): *Buch und Leser. Vorträge des ersten Jahrestreffens des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens*, 13. und 14. Mai 1976. Hamburg, 1977. 11–47, itt 15. és 33. (Schriften des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens; Bd. 1) – A magánkönyvtáraknak a 18–19. században játszott információtörténeti, -elméleti jelentőségéhez lásd Ellwein, Thomas: *Die private Bibliothek als Informationsbasis.* In: Gutenberg-Jahrbuch, 56. (1981) 46–54.

²² Paul Raabe nyomán azt is mondhatjuk, hogy a könyvekből megszerezhető „erudíció lett a felvilágosodás feltétele és eszköze” is egyben (vö. Raabe, Paul: *Lessing und die Büchergelehrsamkeit.* In: Uő.: *Bücherlust und Lese freuden. Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im 18. und 19. Jahrhundert.* Stuttgart, 1984. 209–223., itt 213.). A téma fontosságára irányítja a figyelmet Fabian, Bernhard: *Bibliothek und Aufklärung.* In: Uő.: *Der Gelehrte als Leser. Über Bücher und Bibliotheken.* Hildesheim; Zürich; New York, 1998. 125–146., itt 142–143. is.

²³ A problémakör átfogó, nagyobb dimenziókba is átvélő tárgyalását lásd Raabe, Paul: *Die Geschichte des Buchwesens. Probleme einer Forschungsaufgabe.* In: Uő.: *Bücherlust und Lese freuden. Beiträge zur Geschichte des Buchwesens im 18. und 19. Jahrhundert.* Stuttgart, 1984. 1–20.; Uő. 1987. 643–661; Staub, Hermann: *Privatbibliotheken der frühen Neuzeit. Probleme ihrer Erforschung.* In: *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*, 9. (1984) 110–124 és Fabian, 1998. 14–15.

²⁴ Buzas, 1976. 86. – Ez a helyzet természetesen egyre javul, ahogy a mai kor felé haladunk. Gyakran előfordul, hogy ha az eredeti könyvállománnyal nem is, de a róla készült katalógussal azért rendelkezünk.

²⁵ Ez történt például a wolfenbütteli könyvtáros, Jacob Burckhard (1681–1753) könyvtárával is (vö. Raabe, 1987. 8–9; Uő. 1988. 108.; Uő. 1990. 191.).

társ feljegyzésekből, útleírásokból, levelekből, jelentésekből, könyvtárakban tett látogatásokról készült beszámolókból stb. értesülünk róluk.²⁶ Nem lényegtelen bizonyítéka egy-egy korábban létezett tudóskönyvtárnak az ex libris sem, melyet a megelőző évszázadokban csak akkor készítettek, ha egy ténylegesen létező könyvvállományt kívántak megjelölni vele.²⁷

Tudomásom szerint a világon még sehol sem készült olyan átfogó jegyzék, amely a tudóskönyvtárak állományát fogná egybe a 15. századtól a 18. század végéig. Magyarország ebből a szempontból élen jár, hiszen a Monok István által szerkesztett szegedi *Adattár XV–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* sorozat kötetei és a *Könyvtártörténeti füzetek* szöveg- és mutatószerűen is regisztrálják a Kárpát-medencéből 1750-ig előkerült polgári könyvtárak jegyzékeit. Ezek között pedig több tudós könyvtárának katalógusát is megtaláljuk, tehát kvázi egy nagyobb egységbe épített rendszerező jegyzékkel rendelkezünk a tudóskönyvtárakról.

1. 2. Néhány konkrét európai példa

Sok 16.,²⁸ 17.²⁹ és 18. századi³⁰ tudóskönyvtár könyvjegyzékét, illetve azokról szóló tanulmányt néztem át, mielőtt ennek a fejezetnek a megírásába kezdtem.

²⁶ A kimondottan könyvtárlátogatás céljából kezdeményezett utazás (*Bibliotheksreise*) igen kedvelt tevékenységnek számított a 18. században. Az ekkori német viszonyok érzékeltetésére lásd *Becker, Peter Jörg*: Bibliotheksreisen in Deutschland im 18. Jahrhundert. In: Archiv für Geschichte des Buchwesens (AGB). Bd. XXI. (1980.), Lieferung 5/6. 1361–1534; *Jochum, Uwe*: Kleine Bibliotheksgeschichte. Stuttgart, 1993. 108–110. és *Fabian*, 1998. 16. A tudós médiumok már felsorolt és egyéb fajtáit is nagyszerűen mutatja be *Gierl*, 2006. 377–380.

²⁷ Az ex librisek történetére, használati és ikonográfiai jelentőségére lásd *Deé Nagy Anikó*: A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár ex librisei. Bp.-Kolozsvár, 2001. 7–46.

²⁸ 16. század: Joachim Vadianus (1484–1551), humanista történész, a klasszikus és neolatin irodalom egyik első irodalomtörténetének szerzője (könyvtárára lásd *Schenkel-Frei, Verena* (Hg.): Bibliotheca Vadiani. Die Bibliothek des Humanisten Joachim von Watt nach dem Katalog des Josua Kessler von 1553. St. Gallen, 1973. (Vadian-Studien. Untersuchungen und Texte; Bd. 9); *Buzas*, 1976. 87.; *Füssel, Stephan*: „Bibliothek (5. Gelehrtenbibliotheken)”. In: *Jaeger, Friedrich* (Hg.): Enzyklopädie der Neuzeit. Bd. 2. Beobachtung - Dürre. Stuttgart; Weimar, 2005. 167–168. (a továbbiakban: *Füssel*, 2005.); a két évszázadon át apáról fiúra szálló, sok ritkaságot tartalmazó *Lindenbrog-könyvtárról Horváth, Éva* (Hg.): Bibliotheken und Gelehrte im alten Hamburg. Ausstellung der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg anlässlich ihres 500jährigen Bestehens. Hamburg, 1979. 32–45. (a továbbiakban: *Horváth*, 1979.); a két generációs *Paumgartner-könyvtár Nürnbergben* (vö. *Jürgensen, Renate*: Bibliotheca Norica. Patrizier und Gelehrtenbibliotheken in Nürnberg zwischen Mittelalter und Aufklärung. Teil 1-2. Wiesbaden, 2002. 83–245. (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen; Bd. 43.) (a továbbiakban: *Jürgensen*, 2002.))

²⁹ 17. század: *Sebastian von Bergen* (1554–1623), hamburgi államférfi és polgármester könyvtára (vö. *Horváth*, 1979. 29–31.); *Johann Gerhard* (1582–1637), jénai egyetemi teológusprofesszor könyvtára. Erről: *Claus, Helmut*: Bibliotheca Gerhardina. Eigenart und Schicksal einer thüringischen Gelehrtenbibliothek des 17. Jahrhunderts. Gotha, 1968. (Veröffentlichungen der Landesbibliothek Gotha; Heft 13); *Buzas*, 1976. 90–91.; *Steiger, Johann Anselm*: Johann Gerhard (1582–1637). Studien zu Theologie und Frömmigkeit des Kirchenvaters der lutherischen Orthodoxie. Stuttgart – Bad Cannstatt, 1997. (Doctrina et pietatis. Zwischen Reformation und Aufklärung. Texte und Untersuchungen. Abteilung I. Johann Gerhard-Archiv; Bd. 1) és Uő.

(Hg.): Bibliotheca Gerhardina. Rekonstruktion der Gelehrten- und Leihbibliothek Johann Gerhards (1582–1637) und seines Sohnes Johann Ernst Gerhard (1621–1668). Stuttgart – Bad Cannstatt, 2002. (Doctrina et pietatis. Zwischen Reformation und Aufklärung. Texte und Untersuchungen. Abteilung I. Johann Gerhard-Archiv; Bd. 11); *Joachim Jungius* (1587–1657), filozófus és természettudós könyvtára (vö. *Horváth*, 1979. 53–59.; *Meinel, Christoph*: Die Bibliothek des Joachim Jungius. Ein Beitrag zur Historia litteraria der frühen Neuzeit. Göttingen, 1992. (Veröffentlichungen der Joachim Jungius-Gesellschaft der Wissenschaften Hamburg; Bd. 67) és *Meinel, Christoph*: Wissen im Wandel: die Gelehrtenbibliothek des Joachim Jungius (1587–1657). In: *Canone, Eugenio* (cur.): *Bibliothecae selectae da Cusano a Leopardi*. Firenze, 253–280.; *Lucas Holstenius* (1596–1661), filológus, a Vatikáni Könyvtár öre (vö. *Horváth*, 1979. 48–52. és *Serrai, Alfredo*: *La bibliotheca di Lucas Holstenius*. Udine, 2000.); *Johannes Coccejus* (1603–1669), református teológus könyvtára (vö. *Breymayer, Reinhard*: Ein unbekannter Katalog der Bibliothek des Johannes Coccejus – der Schlüssel zum Buchbesitz des bedeutendsten reformierten Theologen des 17. Jahrhunderts. In: *Linguistica Biblica*. Interdisziplinäre Zeitschrift für Theologie und Linguistik, 52. (1982), Dezember, 7–40.); *Johann Laurentius Bausch* (1605–1665), schweinfurter orvos könyvtára *Müller, Uwe* (Hg.): *Wissenschaft und Buch in der Frühen Neuzeit. Die Bibliothek des Schweinfurter Stadtphysicus und Gründers der Leopoldina Johann Laurentius Bausch (1605–1665)*. Schweinfurt, 1998. (Veröffentlichungen des Stadtarchivs Schweinfurt; Nr. 12); *Hermann Conring* (1606–1681), polihisztor, a statisztikatudomány őseinek könyvtára. Erről: *Raabe, Paul*: *Die Bibliotheca Conringiana*. In: *Stollis, Michael* (Hg.): *Hermann Conring (1606–1681)*. Berlin, 1983. 413–434.; *Christoph Gottlieb Dilherr* (1625–1685), nürnbergi jogász könyvtára (vö. *Jürgensen*, 2002. 247–531.); *Samuel von Pufendorf* (1632–1694), neves történész könyvtáráról: *Palladini, Fiammetta*: *La Biblioteca de Samuel Pufendorf. Catalogo dell’asta di Berlin del settembre 1697*. Wiesbaden, 1999. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens; Bd. 32); *Rudolf Capellus* (1635–1684), a görög nyelv és történelem tanára Hamburgban (vö. *Horváth*, 1979. 46–47.); *Philipp Jacob Spener* (1635–1705), a „német pietizmus atyjá”-nak könyvtára. Róla: *Breymayer, Reinhard*: *Zum Schicksal der Bibliothek Philipp Jakob Speners*. In: *Pietismus und Neuzeit*. Jahrbuch 3. (1976) zur Geschichte des neueren Protestantismus. Bielefeld, 1977. 71–80. és Uő.: *Der 'Vater des deutschen Pietismus' und seine Bücher: zur Privatbibliothek Philipp Jakob Speners (1635–1705)*. In: *Canone, Eugenio* (cur.): *Bibliothecae selectae da Cusano a Leopardi*. Firenze, 1993. 299–331); *Engelbert Kaempfer* (1651–1716), lemgói természettudós és utazó könyvtára (vö. *Merzbacher, Dieter*: *Engelbert Kaempfers Bibliothek – Wissenschaftsparadigmen einer Lemgoer Haus- und Gelehrtenbibliothek*. In: *Haberland, Detlef* (Hg.): *Engelbert Kaempfer (1651–1716). Ein Gelehrtenleben zwischen Tradition und Innovation*. Wiesbaden, 2004. 227–242. (Wolfenbütteler Forschungen; Bd. 104); *Wilhelm von Boineburg* (1656–1717), a mainzi választófejedelemség helytartójának könyvtára. Erről: *Paasch, Kathrin*: *Die Bibliotheca Boineburgica*. In: *Ludscheidt, Michael – Paasch, Kathrin* (Hg.): *Bücher und Bibliotheken in Erfurt*. Erfurt, 2000. 143–156.; *Gottfried Arnold* (1666–1714), egyháztörténet-író könyvtára. Erről: *Breymayer, Reinhard*: *Die Bibliothek Gottfried Arnolds (1666–1714), des Verfassers der „Unpartheyischen Kirchen- und Ketzerhistorie”*. In: *Linguistica Biblica*. Interdisziplinäre Zeitschrift für Theologie und Linguistik, 39. (1976) 86–132.; Uő: 1995. 55–143.; *Breymayer, Reinhard*: *Der wiederentdeckte Katalog zur Bibliothek Gottfried Arnolds*. In: *Blaufuß, Dietrich – Niewöhner, Friedrich* (Hg.): *Gottfried Arnold (1666–1714). Vorträge, gehalten anlässlich eines Arbeitsgespräches vom 10. bis 13. Juni 1990 in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*. Mit einer Bibliographie der Arnold-Literatur ab 1714. Wiesbaden, 1995. 55–143. (Wolfenbütteler Forschungen; Bd. 61) és *Catalogus bibliothecae b. Godofredi Arnoldi*. In: *Blaufuß, Dietrich – Niewöhner, Friedrich* (Hg.): *Gottfried Arnold (1666–1714). Vorträge, gehalten anlässlich eines Arbeitsgespräches vom 10. bis 13. Juni 1990 in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*. Mit einer Bibliographie der Arnold-Literatur ab 1714. Wiesbaden, 1995. 337–410. (Wolfenbütteler Forschungen; Bd. 61).

³⁰ 18. század: *Barthold Heinrich Brockes* (1680–1747), költő és festménygyűjtő könyvtára: *Kemper, Hans-Georg – Ketelsen, Uwe-K. – Zelle, Carsten* (Hg.): *Barthold Heinrich Brockes (1680–1747) im Spiegel seiner Bibliothek und Bildergalerie*. Wiesbaden, 1998. (Wolfenbütteler Forschungen; Bd. 80); a korábban már emlegetett *Jakob Burckhard* (1681–1753), wolfenbütteli

Mivel annak nem láttam sok értelmét, hogy ezeket részletesen bemutassam, és a róluk szóló irodalmat ismét felmondjam, pusztán a tulajdonosok nevének és a könyvtárukról számomra rendelkezésre álló és átnézett irodalmaknak a kronológikus felsorolása, illetőleg az olvasmányaimból levonható és az előző alfejezetben már felsorakoztatott tanulságok ismertetése mellett döntöttem. A példák közül kiragadtam néhányat, ezeket beemeltem a főszövegbe is.

A nagy könyvgyűjtőket elsősorban a humanizmus időszakában az a törekvés vezérelte, hogy az antik irodalom lehető legteljesebb gyűjteményét nyomtatott kiadásokban is birtokolják, emellett pedig a kortárs irodalmat is megszerezzék, és a kettőt egymáshoz mérjék. Ez a régiótól független általános tendencia jellemezte a jelentős európai tudóskönyvtárakat, melyek közül a jelen dolgozatban elsősorban a német nyelvterületeken életre hívott gyűjteményekről emlékezem meg nagyon röviden. Témám szempontjából ugyanis főleg ezek,³¹ illetve a

könyvtárosnak és a szász választófejedelem historiográfusának könyvtára: Buzas, 1976. 92.; Strietzel, Gisela: Jakob Burckhard und seine Bibliothek. In: Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte, 17. (1992) 1993. 152–168. Zacharias Conrad von Uffenbach (1683–1734), bibliofil jogász könyvtára (vö. Horváth, 1979. 60–81.); Johann Christoph Wolf (1683–1739), hamburgi lelkész és a keleti nyelvek tanára és fivére, Johann Christian Wolf (1689–1770), hamburgi fizika- és irodalomtanár könyvtára (vö. Horváth, 1979. 82–98); Johann Lorenz Mosheim (1693–1755), teológus, jelentős egyháztörténet-író könyvtára. Häfner, Ralph – Muslow, Martin: Mosheims Bibliothek. In: Muslow, Martin [et al.] (Hg.): Johann Lorenz Mosheim (1693–1755). Theologie im Spannungsfeld von Philosophie, Philologie und Geschichte. Wiesbaden, 1997. 373–399. (Wolfenbütteler Forschungen; Bd. 77); Johann Melchior Goeze (1717–1786), teológus könyvtára (vö. Buzas, 1976. 93.; Horváth, 1979. 99–110.); Johann August von Ponickau (1718–1802), szászországi titkos hadi tanácsos könyvtára: Juntke, Fritz: Johann August von Ponickau und seine Bibliothek. Halle, 1987. (Schriften zum Bibliotheks- und Büchereiwesen in Sachsen-Anhalt; Heft 60); Müller, Walter: Die Ponickauische Bibliothek in Halle. In: Mitteilungsblatt der Bibliotheken Niedersachsens und Sachsen-Anhalts, 1994. Heft 93. 21–26; Uő.: Johann August von Ponickau (1718–1802) und seine Bibliothek. In: Rupieper, Hermann-J. (Hg.): Beiträge zur Geschichte der Martin-Luther-Universität. Halle, 2002. 35–45.; Henning, Marie-Christine: Johann August von Ponickau. Geschichte einer Gelehrtenbibliothek. Hildesheim; Zürich; New York, 2002.; Georg Friedrich Brandes (1719–1791), hannoveri titkos kancelláriai titkár könyvtára: Buzas, 1976. 93.; Crusius, Gabriele: Briefe als Quellen der Privatbibliotheksgeschichte. Georg Friedrich Brandes und seine Bibliothek im Spiegel der Brandesschen Korrespondenz mit Christian Gottlob Heyne. In: Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte, 10. (1985) 1–41.; Justus Möser (1720–1794), osnabrücki jogász könyvtára: Meyer, Horst: Bücher im Leben eines Verwaltungsjuristen: Justus Möser und seine Bibliothek. In: Buch und Sammler. Private und öffentliche Bibliotheken im 18. Jahrhundert. Colloquium der Arbeitsstelle 18. Jahrhundert Gesamthochschule Wuppertal Universität Münster, Düsseldorf vom 26–28. September 1977. Heidelberg, 1979. 149–158. (Beiträge zur Geschichte der Literatur und Kunst des 18. Jahrhunderts; Bd. 3)

³¹ Az alábbi áttekintő részhez és a további tanulmányozáshoz hol kevésbé, hol eredményesebben használható Joris Vorstius máig mintegy tízszer kiadott átfogó, de mindenről csak röviden megemlékező könyvtártörténetéből: Vorstius, Joris: Grundzüge der Bibliotheksgeschichte. Leipzig, 1948⁴. (a továbbiakban: Vorstius, 1948.) az általános európai könyvtártörténetet áttekintő fejezetek (19–53.); Ladislaus Buzas fentebb már többször idézett német könyvtártörténetéből (Wiesbaden, 1976.) a magánkönyvtárakat tárgyaló fejezet (85–106.), a jobbára összefoglaló megjegyzésekkel, mintsem számtalan adattal dolgozó, korábban is említett Uwe Jochum Kis könyvtártörténetének (Stuttgart, 1993.) a 15–18. század európai könyvtártörténetre vonatkozó részei (77–164. oldal), illetve Marion Janzin és Joachim Günther ötezer év könyvtörténetét összefoglaló munkájából a felvilágosodásra vonatkozó fejezet: Janzin, Marion – Günther, Joa-

Kárpát-medence egynehány hungarus-tudatú tudósának bibliotékája érdemel különös figyelmet.

A példák sorát annak a humanista történésznek, Beatus Rhenanusnak (1485–1547) a mintegy 2000 kötetes, enciklopédikus tartalmú magánkönyvtárával kezdem, akinek saját szülővárosában, Schlettstadtban alapított gyűjteménye igen gazdag forrásanyaggal és kortárs irodalommal rendelkezett.³² A könyvanyag jelentőségét mutatja, hogy egészen napjainkig hatott és működött tovább a *Bibliothèque d'Humanisme* állományában.³³

Az augsburgi patrícus, városi írnok és császári tanácsos, Konrad Peutinger (1465–1547) 2150 kötetben található, 10 000 címnél is többet számláló könyvtára a legnagyobb humanista könyvtárnak számít Németországban és az Alpoktól északra.³⁴ Egy kutatócsoportnak ezidáig a könyvek mintegy felét sikerült felkutatnia több mai nagy német könyvtár állományában. A Peutinger-féle könyvtár anyagát elsősorban jogi vonatkozású könyvek alkotják, amelyek az utolsó Peutinger-örökös halála után 1715-ben az augsburgi jezsuita kollégiumra szálltak, majd szétszóródtak a világban.³⁵ A világ egyik első szakkönyvtárának rekonstrukciója évek óta folyik, a munka eredményét pedig egy öt kötetesre tervezett sorozatban kezdték el kiadni.³⁶

A 17. század polihisztorai gyakran jelentős, sok esetben kéziratos forrásgyűjteményeket állítottak össze (pl. Marquard Freher (1565–1614), Melchior Goldast von Haiminsfeld (1578–1635), Konrad Haebler stb.), amelyek közül több máig fennmaradt valamelyik nagy közintézmény könyvtárában.³⁷ A bonni egyetemi könyvtár kutató könyvtárosának, Hans Dieter Gebauer vizsgálatainak köszönhetően átfogó képpel rendelkezünk 50 német magánkönyvtár nagyságáról és a könyvanyag tartalmáról a 17. század második feléből: általában egy-egy állomány 3000-nél kevesebb tételből állt.³⁸ Az 1699-ben elhunyt polihisztor, Fried-

chim: Das Buch vom Buch. 5000 Jahre Buchgeschichte. Hannover, 1995. 236–248. (a továbbiakban: Janzin – Günther, 1995.)

³² Buzas, 1976. 87.; Meyer, Hubert: Beatus Rhenanus (de Sélestat) et sa bibliothèque. In: *Librarium*, 19. (1976) 21–31.

³³ Adam, P.: L'humanisme à Sélestat. L'école des humanistes la bibliothèque. Sélestat, 1973³; Füßel, 2005. 167.

³⁴ Vorstius, 1948⁴. 22; Buzas, 1976. 87.; Mummendey, Richard: Von Büchern und Bibliotheken. Darmstadt, 1984⁶. 226–227.

³⁵ Vö. Vogel, Klaus A. – Haye, Thomas (Hg.): Die Bibliothek Konrad Peutingers. Überlegungen zu ihrer Rekonstruktion, Erschließung und Analyse. In: Arnold Werner (Hg.): Bibliotheken und Bücher im Zeitalter der Renaissance. Wiesbaden, 1997. 113–128. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung; Bd. 16)

³⁶ Máig az első két kötet jelent meg: Künast, Hans-Jörg – Zäh, Helmut (Hg.): Die Bibliothek Konrad Peutingers. Edition der historischen Kataloge und Rekonstruktion der Bestände. Band 1: Die autographen Kataloge Peutingers. Der nicht-juristische Bibliotheksteil. Tübingen, 2003. (Studia Augustana; Bd. 11) és Künast, Hans-Jörg – Zäh, Helmut (Hg.): Die Bibliothek Konrad Peutingers. Edition der historischen Kataloge und Rekonstruktion der Bestände. Band 2: Die autographen Kataloge Peutingers. Der juristische Bibliotheksteil. Tübingen, 2005. (Studia Augustana; Bd. 14).

³⁷ Buzas, 1976. 90.; Füßel, 2005. 168.

³⁸ Vö. Gebauer, Hans Dieter: Bücherauktionen in Deutschland im 17. Jahrhundert. Bonn, 1981.

rich Benedikt Carpzow (1649–1699) 15 512 tételes vagy Jakob Thomasius (1622–1684) 8441 tételes könyvtárai kivételnek számítottak. Ezekben a tudóskönyvtárakban a latin nyelvű teológiai és jogi anyag dominált. A német könyvpiacon ebben az időben még a tudós értekezések és terjedelmes föliánsok, illetve negyedréti könyvek képviselték a túlsúlyt. Nem szabad azonban elfeledkezni a jelentős számú lelki épülést szolgáló (*Erbauungsliteratur*) és a napi vallásgyakorlathoz elengedhetetlen olvasmányanyagról sem.

A 18. században mind a nemesi származású polihisztorok, mind az egyetemi professzorok új generációja jelentős speciális könyvtárak gyűjtőivé léptek elő. Martin Schmeizel és magyar vonatkozásban egyedülálló könyvtára szempontjából ez az időszak érdekes igazán, így ennek a tárgyalására érdemes több figyelmet szentelni.

A polihisztorizmus korának tudósai számára, akik általában egyben valamely felsőoktatási intézmény professzorai is voltak, magától értetődő dolognak tűnt, hogy magánkönyvtárat hozzanak létre, és azt egy életen át folyamatosan gyarapítsák. Legtöbbször már tanulmányaik idején megvetették gyűjteményük alapját,³⁹ majd akadémiai utazásaik során ismereteik és világlátottságuk szélesítése mellett könyveik számát is gazdagították. Könyvszeretetük tehát az esetek többségében korán kialakult, a *peregrinatio academica*⁴⁰ pedig ennek kiteljesedését nagymértékben támogatta. Jól megfigyelhető jelenség, hogy rendszerint a legnagyobb könyvgyűjteménnyel rendelkező tudósok voltak azok, akik a legtöbbet utaztak életük során, így lehetőségük volt a nagy európai könyves centrumokban (Hollandia, Anglia, Franciaország, Itália, Németország) könyveik beszerzésére is. Természetesen nagy különbségek mutatkoztak: némely tudós csak a legszükségesebb könyvek megvásárlására szorítkozott, míg mások érdekes és szép kiadásokra, ritka nyomtatványokra vadásztak, vagy pedig egy konkrét témához gyűjtötték össze a könyvanyagot.⁴¹ Mivel a könyvgyűjtés igazi divatnak számított

³⁹ Raabe, 1987. 650.

⁴⁰ A peregrinációhoz kapcsolódó szakirodalom legfrissebb áttekintését lásd Balázs Mihály [et al.]: „peregrináció”. In: *Kőszeghy Péter* (főszerk.): Magyar művelődéstörténeti lexikon középkor és kor újkor IX. Pálffy – rénes forint. Bp., 2009. 123–131. A jelenség magyar vonatkozásainak legteljesebb összefoglalása: *Fata Márta – Kurucz, Gyula – Schindling, Anton* (Hg.): *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006. (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 64). Magyar nyelvű ismertetései: *Verók, Attila* (ism.): *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Hgg. Márta Fata, Gyula Kurucz und Anton Schindling unter Mitarbeit von Alfred Lutz und Ingomar Senz. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2006. (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 64). 548 Seiten. In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 32. (103) Jahrgang (2009), Heft 1. Köln; Weimar; Wien, 2009. 101–103 és *Verók Attila* (ism.): *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Hrsg. von Márta Fata, Gyula Kurucz und Anton Schindling unter Mitarbeit von Alfred Lutz und Ingomar Senz. Stuttgart, 2006, Franz Steiner Verlag, 548 l. /Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte; Bd. 64./ In: Magyar Könyvszemle. Könyv- és sajtótörténeti folyóirat, 2009. 125. évf. 2. sz. 255–258.

⁴¹ A könyveket birtokló tudósokat személyes érdeklődési körük tekintetében is csoportosították már. A könyvekből tanító és könyveket író tudósok (*Büchergelehrten*) számítottak a legproduk-

ebben az időszakban, nem csodálkozhatunk azon, hogy a gyűjtők kölcsönösen ösztönözték egymást a különféle könyvek beszerzésére, részt vettek könyvaukciókon, szoros kapcsolatban álltak könyvkereskedőkkel, és kutakodva olvasták a tudós folyóiratok legújabb számait, a recenziók között számukra érdekes művek után kutatva. Amikor azonban a korai felvilágosodás tudósait jellemző csillapíthatatlan könyvéhségről (sokszor kedélybetegséget⁴² okozó attitűdjéről) beszélünk, nem szabad figyelmen kívül hagyni egy ténytet: a 18. század közepén, második felében a társadalom szélesebb rétegein végigsöprő olvasási forradalom, olvasási láz vagy „olvasási düh” (*Lesewut*) előestéjén vagyunk.⁴³ A tudós társadalomra egyébként jellemző vonzódás a könyvhöz a polihisztorok korában jelentősen fokozódott, illetve újszerű formát öltött: hatalmas, sokszor a professzorok szemináriumi hallgatóinak rendelkezésére álló (kvázi tanszéki) tudóskönyvtárak születtek.⁴⁴ A művelődéstörténet e kicsiny szelete kapcsán, mely egyben a tudóskönyvtárak virágkorát is jelentette, joggal állapíthatta meg a korszak egyik kiváló ismerője, Paul Raabe, hogy „a könyvtárak történetében ilyen rövid időszakon belül soha többé nem jöttek létre olyan nagy és jelentős magánkönyvtárak, mint a korai felvilágosodás idején. A könyvek áradata az ezzel a korszakkal leáldozó, könyvekhez kötődő tudományosságnak a kifejeződése volt. Ki kell azonban emelni, hogy a tudós könyvgyűjtőknek köszönhetjük a kora újkori nyomtatott és kéziratos források nagy részének áthagyományozását is.”⁴⁵

tívabb rétegnek, akik számára a könyvtár nemcsak munkaeszköznek, hanem életük középpontjának is számított. Egy másik csoportot alkottak a könyveket olvasó tudósok (*Bücherleser*), akik tudásukat könyvekből szerezték meg, vagy pedig készletéből, érdeklődésből, illetve szenvedélyből olvastak könyveket. Azokat az olvasókat, akiknek érzelmi kötődésük volt a könyvhöz mint tárgyhoz, könyvbarátoknak (*Bücherfreunde*) nevezhetjük. Számukra az olvasás élvezetet, örömet nyújtott. Egyszerűen szerették a könyveket, és tisztelték azok szerzőit. Végül a negyedik csoportba azok a könyvgyűjtők (*Büchersammler*) sorolhatók, akinél a könyvek olvasása és a könyv szeretete a könyvgyűjtés szenvedélyével párosul. Esetükben a gyűjtés sokszor öncélúvá is válhatott. Az elkülönítés persze nem lehet átmenet nélküli, hiszen számtalan olyan esetet ismerünk, amikor egy könyvekkel dolgozó és azokat író tudós nagy könyvbarátnak és jelentős könyvgyűjtőnek számított, noha nem minden ilyen tudós volt például szenvedélyes könyvolvasó. A kérdéskörrel behatóan foglalkozik: Raabe, 1987. 650–651.

⁴² A tudósok körében megfigyelhető betegségek interpretálása a 18. század kedvelt témái közé tartozott (erről részletesebben lásd Fabian, 1998. 13–14.

⁴³ Vö. Wittmann, Reinhard: Az olvasás forradalma a 18. század végén? In: Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger (szerk.): Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban. Bp., 2000. 321–347 és Janzin – Günther, 1995. 241–243. – A korabeli társadalomnak bármennyire is vékonyka rétegét képezték a gyakran csak könyvmolynak csúfolt tudós elmék, mégis ők voltak azok, akik úttörő bibliográfiai munkáikkal, a régi és az új könyvek gyűjtése, népszerűsítése iránti elhivatottságukkal jelentős lökést adtak a 18. század könyvkultúrájának. Végző soron pedig a könyvkereskedőkkel és -kiadókkal karöltve ők voltak azok, akik egy kezdetben olvasási forradalomban megnyilvánuló alapvető társadalmi átalakulás keretében, könyvek segítségével bevezették azt a politikai, gazdasági és kulturális reformot, amelynek komplex tárgyalása nem ennek a munkának a feladata, és tulajdonképpen már nem is magukról a könyvgyűjtőkről, hanem az olvasókról szól.

⁴⁴ Nagy magánkönyvtárak persze nemcsak az egyetemi városokban alakultak ki, hanem a kereskedelmi és az uralkodói központokban is. Lényegében tehát ott, ahol tudós fők éltek. A korai felvilágosodás idején Hamburgot nevezhetjük a legfigyelemreméltóbb könyves városnak (ehhez lásd Horváth, 1979.), de igen jelentős szerepet játszott a könyvtártörténetben még Drezda, Frankfurt és Nürnberg is.

⁴⁵ Raabe, 1987. 16.; Uő. 1988. 114.; Uő. 1990. 194.

A gyűjtemények univerzális vagy enciklopédikus arculata ellenére a tudósok általában előszeretettel gyűjtöttek történeti műveket: a *historia civilis*, a *historia ecclesiastica* és természetesen a *historia litteraria* témakörére fektették a legnagyobb hangsúlyt.⁴⁶ Népszerűségben ezután következett a bibliakiadásoknak, az antik auktorok művei nyomtatott változatainak, a 16–17. századi német irodalom termékeinek, a helyi nyomtatványoknak, a tudós levelezésnek stb. a gyűjtése. Némelyik magánkönyvtárhoz rézmetszetekből, portrékból, pénzérmékből vagy a természetben előforduló érdekes állatokból, növényekből, ásványokból összeállított gyűjteményeket, kabineteket is csatoltak.⁴⁷

A legtöbb tudós gyűjtő számára a könyvek birtoklása nem öncél volt, hanem tudományos (sokszor kompilatorikus) munkájuk forrásául és alapjául szolgált. Sokan közülük bámulatos termékenységgel dolgoztak: kis túlzással bibliográfiáik újabb könyveket töltöttek meg. Legfőbb érdemük azonban, hogy alapvető bibliográfiák és forrásgyűjtemények elkészítése fűződik a nevükhöz. A polihisztorok korának tudósai voltak az irodalomtörténeti ábrázolások első képviselői – mégha ezek csak jobbára könyvcímek felsorolásában merültek is ki – és a bibliográfiái tanulmányok megalapozói. Nekik és gyűjteményeiknek köszönhető tehát az irodalomtörténet-írás és a könyvismeret (*Bücherkunde*) jelentős mértékű fellendülése a 17. század végén és a 18. század első felében.⁴⁸

Hogy milyen szorosan kapcsolódott össze a könyvismeret a könyvgyűjtéssel, és hogy az egyes tudóskönyvtárak mennyire szolgáltak alapul ehhez a munkához, jól mutatja az alapvető bibliográfiák kidolgozásán túl egy olyan jelenség is, amely megteremtette a korai felvilágosodás tipikus könyves műfaját: mégpedig a könyvtárakról készített beszámolók, jelentések, leírások (*Bibliotheksnachrichten*) formájában. Mintáját a hallei Christian Thomasius (1655–1728) 24 füzetből álló, saját könyvállományán alapuló, *Summarische Nachrichten* című kritikai könyves folyóirata szolgált 1715 és 1718 között,⁴⁹ amely azután iskolát teremtett egész Németországban. A műfaj – ugyancsak hallei mintára (Johann Gottlieb Krause, Gottlieb Stolle, Siegmund Jakob Baumgarten) – a század közepére specializálódott: megindult a ritka, értékes és érdekes, sokszor tiltott könyvek utáni kutatás és azok publikálása. A felvilágosodás tarka szellemi horizontja tehát még

⁴⁶ Van olyan szerző is, aki az összefoglaló *historia litteraria* megnevezéssel illeti a főszövegben alcsoportokra osztott gyűjtőkört (vö. pl. Raabe, 1977. 16.)

⁴⁷ A témához bevezető jelleggel az európai előzményekre lásd Mauriès Patrick: *Das Kuriositätenkabinett*. Köln, 2002. Magyar vonatkozásban igen értékes tudnivalókat tartalmaz a nemrégiben megjelent alábbi két munka: Viskolcz Noémi: *Természettudományi gyűjtemények Európában és Magyarországon a 16–18. században*. In: Tudáskapu. Az Interaktív Természetismereti Tudástár kincsei. Szeged, 2010. 8–15 és Uő.: Benkő Ferenc és a nagyenyedi református kollégium a 18. század végén. In: *Benkő Ferenc: Enyedi ritkaságok*. Kolzsvár, 1800. (Reprint kiadás). Szeged, 2010. I–VIII., valamint Kiss Erika: *A nagyenyedi református kollégium gyűjteményei a 18. század végén*. In: uo. IX–XII.

⁴⁸ Vö. Schmidtmaier Dieter: *Die Entstehung der bürgerlichen Bibliothekswissenschaft. Versuch einer Würdigung aus der Literatur von 1600–1760*. Freiberg, 1974. (Veröffentlichungen des wissenschaftlichen Informationszentrum der Bergakademie Freiberg; Heft 55).

⁴⁹ Vö. Thomasius Christian: *Summarische Nachrichten Von auserlesenen, mehrentheils alten, in der Thomasischen Bibliothek vorhandenen Büchern*. Halle und Leipzig, Verlegts Johann Friedrich zeitler, 1715–1718.

egy furcsa bibliofil hóborttal, figyelemreméltó könyvtörténeti adalékkal is gazdagodott.

Összefoglalásként elmondhatjuk: a 18. század első fele Németországban nemcsak a korai felvilágosodás időszaka volt, hanem egyidejűleg a könyvekhez köthető eruditív tudományosság nagy korszaka és a tudós magánkönyvtárak virágkora is. A gyűjteményekben testet öltött ismeretanyag feldolgozása, a laikusok számára is emészthető nyelven történő interpretálása és publikálása egy olyan társadalmi változássorozat feltételrendszerének az egyik alappillére lett, amely a 19. századra új struktúrát hozott létre az európai kontinens sok országában. Ezen túlmenően a kulturális örökség megőrzésében szintén jelentős szerepet játszottak a tudóskönyvtárak, hiszen egy olyan korban, amikor a nyilvános könyvtárak (és pláne a nemzeti gyűjtemények) még szinte alig érzékelhetően vannak jelen az európai művelődéstörténetben, a magánszemélyek könyvtárai olyan könyveket és kéziratokat őriztek meg az utókor számára, amelyek az ő közreműködésük nélkül valószínűleg örökre eltűntek volna. Igazából nekik köszönhető a nyilvános gyűjtemények alapállománya is: sok esetben tudóskönyvtárakra rátelepülve jöttek létre máig is működő, nyilvános kulturális gyűjtemények, vagy legalábbis magánkönyvtárakkal egészítettek ki ilyeneket. Azokban az esetekben, amikor a magánkönyvtárak nem maradtak fenn, katalógusaik vagy az állományukra vonatkozó híradások szolgálnak fontos művelődéstörténeti forrásként. A 18. század főleg első felének magánkönyvtárai tehát egy olyan könyves kultúra termékei, amelynek fő mozgatórugói a tudós világban keresendők. A tudós könyvgyűjtési szenvedélynek a század második felében tapasztalható, törvényszerű ellaposodását azonban egy új könyvtártörténeti korszak ellensúlyozza: az érett és a késő felvilágosodás idején létrejövő, több esetben a megelőző időszak tudós magánkönyvtáraiból táplálkozó könyvtártípusok (nemzeti, köz-, szak-, felsőoktatási és iskolai könyvtárak) kialakulása.

Végül nem maradt más hátra ebben a fejezetben, minthogy olyan tudóskönyvtárakat soroljak elő, amelyek tulajdonosai kapcsolatban álltak Martin Schmeizellel, így gyűjteményeik is hatással lehettek a neves polihisztor saját bibliotékájának kialakítására. Elsőként egykori tanárának, a lutheránus orthodoxia egyik fő képviselőjeként számon tartott teológiai professzornak, Johann Friedrich Mayernek (1650–1712) a 18 000 kötetes könyvtárát említem, amely mindig nyitva állt a fiatalabb tudósgeneráció előtt.⁵⁰ Schmeizel jénai vagy hallei kollégái és barátai közül⁵¹ főként Johann Peter von Ludewig (1668–1743)

⁵⁰ Vö. Balthasar, Jacob Heinrich von: *Bibliotheca Mayeriana Seu Apparatus Librarius Io. Frid. mayeri*. P. 1-2. Berolini, 1715. – Hogy Schmeizel használta a neves tudós könyvtárát annak ékes bizonyítékául szolgál alábbi bejegyzése: „*habe in Greiffswald bey dem seeligen D. Meyer ein Jahr gelebet, und deßen berühmte Bibliothec beständig gebraucht*” (vö. Thüringisches Hauptstaatsarchiv Weimar, Kunst und Wissenschaft, A 7008, fol. 5v).

⁵¹ Schmeizel főleg hallei ténykedése idején kerülhetett kapcsolatba többek között August Hermann Francke (1663–1727) és fia, Gotthilf August Francke (1696–1769). Könyvtárukhoz vö. Breymayer, Reinhard: *Zum Schicksal der Privatbibliothek August Hermann Franckes. Über den wiedergefundenen Auktionskatalog der Privatbibliothek seines Sohnes Gotthilf August Francke. Ein Xenion zum I. Internationalen Kongreß für Pietismusforschung Halle (Saale), 28. August bis 1. September 2001*. Tübingen, 2001; Johann Friedrich Ruopp (1672–1708) frissen rekonstruált könyvtárához: Scheibe, Michaela: *Rekonstruktion einer Pietistenbibliothek. Der Bücher-*

15 000 kötetes,⁵² Nicolaus Hieronymus Gundling (1671–1729) 10 000 kötetes,⁵³ Burkhard Gotthelf Struve (1671–1738) 4300 kötetes⁵⁴ és az ifjabb Siegmund Jakob Baumgarten (1706–1757) 17 500 kötetes⁵⁵ könyvtárát emelem ki.⁵⁶

1. 3. Tudóskönyvtárak Magyarországon a 16–18. században

A kora újkori magyarországi tudóskönyvtárak kumulatív, egységes szempontok szerinti elemzése – ahogyan azt a német példán is láttuk – egyelőre még várat magára. A könyvtárak jegyzékeinek felkutatása és regisztrálása folyamatosan zajlik, sőt bizonyos szempontból a vége felé közeledik. Az egykori tudós tulajdonosok még máig fellelhető könyvanyagának autopszián alapuló rekonstrukciója azonban meglehetősen esetlegesnek mondható.

nachlass des Johann Friedrich Ruopp in der Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. Tübingen, 2005. (Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien; Bd. 8), *Justus Lüders* (?–1708), *Andreas Achilles* (1656–1721), *Johann Samuel Stryk* (1668–1715), *Christian Benedikt Michaelis* (1680–1764) és *Heinrich Milde* (1676–1739) könyvtárával. Ezekhez azonban külön-külön szakirodalmat általában nem kerestem, hiszen lényeges pontban már nem változtatnak az eddig ismertetett összképen. Rájuk vonatkozóan összefoglaló jelleggel lásd *Hübner, Michael – Müller, Anke – Klosterberg, Brigitte*: Halle (Saale) 3. Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. In: *Handbuch der historischen Buchbestände in Deutschland*. Bd. 22. Sachsen-Anhalt. Hildesheim [u. a.], 2000. 103–112. Néhány éve egy hiánypótló összefoglalás is rendelkezésünkre áll a hallei Franckeai Alapítványok hungarikumokkal teli, történeti könyvtáráról: *Klosterberg, Brigitte*: Die Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. Fotografien von Klaus E. Göltz. Halle, 2007. A könyvről már két recenzió is született, amely a magyar vonatkozásokat domborítja ki: *Verók Attila* (ism.): *Klosterberg, Brigitte*: Die Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. Fotografien von Klaus E. Göltz. Halle, 2007. Verlag der Franckeschen Stiftungen, 116 l. In: *Magyar Könyvszemle*, 2009. 125. évf. 2. sz. 262–266 és *Verók, Attila* (ism.): *Brigitte Klosterberg*: Die Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. Fotografien von Klaus E. Göltz. Halle: Verlag der Franckeschen Stiftungen, 2007. 116 S. In: *Bibliothek. Forschung und Praxis* 33. (2009) Nr. 3. München, 2009. 400–403.

⁵² *Vö. Michaelis, Johann David*: *Catalogus praestantissimi thesauri librorum typis vulgatorum, et manuscriptorum Joannis Petri de Ludewig [...] Cum praefatione C. Wolffii*. Bd. 1–5. Halae Magdeburgicae: in der Lüderwaldischen Buchhandlung, 1745–1746; *Buzas*, 1976. 92.; *Füssel*, 2005. 168.

⁵³ *Michaelis, Christian Benedict*: *Catalogvs bibliothecae Gvndlingianae sev Thesavrvs Librorvm in theologia, ivrisprudentia [...], Qvos [...] collegerat B. Nic. Hieron. Gvndlingvis, qvi [...] publica avctione distrahentvr. P. 1-2. [Halle], expresit Io. Grvnertvs, 1731.*

⁵⁴ *Buzas*, 1976. 92.; *Füssel*, 2005. 168.

⁵⁵ *Bibliothecae Baumgartenianae, quae collectionem bibliorum, exegetica, theologica et ecclesiastica continet, cum appendice bibliothecae separatae medicae et miscellanae, et manuscriptorum. Pars 1–2. Halae apud Ioh. Iustin. Gebauer, 1765–1767.*

⁵⁶ Úgy tűnik, hogy a felsorolt kötetszámok az egyes könyvtárakban a legtöbb esetben jóval a kor, azaz a 18. század közepe táján megragadható, a magánkönyvtárakban található könyvek száma fölött helyezkednek el. Mivel generálisan ilyen vizsgálatokat még nem végeztek, olyan szűrőpróbaszerű mintákra vagyunk utalva, mint amit például Paul Raabe készített el a 18. század első felére vonatkozóan Wolfenbüttel magánkönyvtáraival kapcsolatosan. Persze azért gyorsan hozzá kell tenni, hogy ő nem kizárólag a tudós, hanem általában a polgári magángyűjteményeket tekintette át. Felmérése során arra az eredményre jutott, hogy a braunschweigi hercegi városban a magángyűjtemények átlagos kötetszáma a nevezett időszakban 4500 körül mozoghatott (*vö. Raabe*, 1977. 15.).

A 16. századi magyarországi tudóskönyvtárak nagy része egyelőre jegyzékszerűen nem ismert.⁵⁷ Az eddig katalógus formájában előkerült magánkönyvtárak közül azonban kiemelt figyelmet érdemel négy gyűjtemény, amelyek tulajdonosai vagy magyar származásúak, de életük nagyobb részét külföldön töltötték, vagy nem magyarok, de életük jelentős részében Magyarországon éltek és tevékenykedtek.⁵⁸ Az egyik személy közülük a Fuggerek magyarországi faktora, Hans Dernschwam (1494–1568), akinek besztercebányai, a környék vezető értelmiségei által sűrűn látogatott házában gazdag könyvtár állt a használók rendelkezésére.⁵⁹ A bibliotéka részletes katalógusát maga a tulajdonos állította össze 1552-ben.⁶⁰ A humanista Zsámboky János (1531–1584) könyvtáráról Hugo Blotius (1534–1608) állított össze egy katalógust 1587-ben, amikor a tudós özvegyétől átvette a könyvhagyatékot a bécsi császári könyvtár számára.⁶¹ Dudith András (1533–1589) mintegy 4000 kötetesre becsült könyvtárából eddig közel 600 művet sikerült azonosítani és leírni, de már ezekből is egy enciklopédikus humanista könyvtár képe tárul elénk.⁶² A negyedik gyűjteményt Báthory István

⁵⁷ Ilyen könyvgyűjtemények voltak például a Wolphard-könyvtár Kolozsvárot, *Baranyai Decsi János* (1560–1601) könyvtára Marosvásárhelyen, *Szamosközy István* (1565–70 k.–1612) könyvei Gyulafehérvárott vagy *Istvánffy Miklósei* (1538–1615) Kisasszonyfalván.

⁵⁸ Könyvtáraikról összefoglalóan lásd *Monok*, 1997. 31–53.; Uő. in: *Madas Edit – Monok István: Könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*. Bp., 2003². 153–159.; Uő.: „könyvkultúra és írásbeliség” szócikk. In: *Kőszeghy Péter* (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon középkor és kora újkor VI. kolostorhálózat – Lestyán*. Bp., 2006. 177–209. (a továbbiakban: *Monok*, 2006.) itt 194–195. és [Uő.] 2006. 93–98.

⁵⁹ A könyvtár bemutatását és állományának részletes elemzését lásd *Berlász Jenő*: *Johann Dernschwam könyvtára*. In: *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. Kísérőtanulmánnyal közreadja Berlász Jenő*. Sajtó alá rendezte és a mutatót készítette *Keveházi Katalin, Monok István*. Szeged, 1984. 299–340. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez; 12.)

⁶⁰ A teljes katalógus szövegét lásd *A Dernschwam-könyvtár* című kiadványban (Adattár 12; előző jegyzet). – A könyvek nagy része szerencsés módon máig megmaradt, hiszen az atya halála után fia, Mark Dernschwam az értékes gyűjteményt 1575-ben eladta a bécsi császári könyvtárnak, ahol azt betagolták az állományba. Az egykori humanista könyvtár tehát így ma is hozzáférhető és kutatható (vö. *Monok*, 2006. 94.).

⁶¹ Az élete nagy részét Bécsben leélő humanista filológus igen értékes könyvtárának nyomtatott katalógusa régóta a kutatók rendelkezésére áll (*Gulyás Pál*: *Sámboky János könyvtára*. Bp., 1941.). Újabb kiadása kiegészítésekkel: *A Zsámboky-könyvtár katalógusa = Bibliothecae Ioannis Sambuci catalogus librorum* (1587). Szerkesztette: *Monok István*. A szakirodalmi bibliográfiát összeállította: *Varga András*. A bevezetést írta *Ötvös Péter*. Szeged, 1992. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez; 12/2.).

⁶² Az európai híró humanista tudós olvasmányaira vonatkozó ismereteket már a két világháború között összefoglalta Dudith francia monográfusa, Pierre Costil (lásd *Costil, Pierre*: *André Dudith humaniste hongrois 1533–1589. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs*. Paris, 1935.). Az azóta előkerült kötetekkel kiegészített részletes katalógus 1993-ban jelent meg: *Dudith András könyvtára. Részleges rekonstrukció. Összeállította és az előszót írte Jankovics József, Monok István*. Szeged, 1993. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez; 12/3). – A jelen tanulmány szerzője hallei hungarica-kutatásai során szintén rábukkant egy eddig ismeretlen kötetre, amelyet még nem azonosított a Dudith-szakirodalom. *Erasmus Roterodamus Desiderius: Epistolarum opus complectens universas quot-quot ipse autor unquam evulgavit* című munkájáról van szó (Basileae: Frobenius, 1538 – jelzete: FrStB 33 B 1). A kö-

(1533–1586) erdélyi fejedelem, majd lengyel király udvari történetírójának, Giovanni Michele Brutonak (1517–1592) Gyulafehérvárott a fejedelmi könyvtárban maradt könyvei képviselik.⁶³ A kiemelt könyvtárak állományának ismeretében a korszak kiváló ismerője, Monok István kijelentette, hogy „ezek a magángyűjtemények a korabeli európai humanista könyvtárak színvonalán álltak, s mind nagyságban, mind az állományuk tartalmi összetételében összevethetők kortárs tudósbarátaik bibliotékájával”.⁶⁴

A hazai könyvkiadás és könyvkereskedelem sanyarú állapotával jellemezhető 17. század a tudóskönyvtárak kapcsán fehér foltnak számít a magyar művelődéstörténetben: csak igen kevés gyűjteményről van tudomásunk, és azoknak is meglehetősen töredékesen dokumentált jegyzékei maradtak fenn. Ennek köszönhetően a 16. és a 18. század közötti folytonosság a könyvtárak e típusa között Magyarországon nem ragadható meg konkrétan. Talán a legjobban feltárt korabeli könyvtárat képviseli Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) tudósgyűjteménye,⁶⁵ amelynek ismeretében azonban semmilyen releváns következtetés nem vonható le a korszak magyar tudóskönyvtárainak vonatkozásában.⁶⁶ Ez persze közel sem jelenti azt, hogy ne kellene tudós gyűjteményekkel számolnunk ebben az időszakban. Pusztán abban a szerencsétlen helyzetben vagyunk, hogy az ezekről készült jegyzékek, illetve maguk a könyvek nem maradtak ránk. A 17. század legelejét még éppen megelőző, eruditív műveltségű, széles látókörű, református Baranyai Decsi János (1560–1601) könyvtáráról semmit sem tudunk, noha igen jelentős gyűjteménnyel rendelkezhetett. A késő reneszánsz protestáns művelődés másik nagy alakjának, Szenci Molnár Albertnek (1574–1634) a könyveivel kapcsolatban némileg jobb helyzetben van a kutató. Ámbár könyvtárának jegyzéke (ha volt ilyen) máig ismeretlen, fennmaradt viszont olvasónaplója, pontosabban egy idézetgyűjteménye, amelyet akár olvasmányjegyzéknek is tekinthetünk.⁶⁷ Az ebből tükröződő, hallatlanul gazdag ismeretanyagot minden valószínűség szerint részben saját könyvtárának állományából jegyzetelhette ki. A költő Háportoni Forró Pál (?–1624 k.) Curtius Rufus Nagy Sándor-históriájának magyarra fordításakor (Debrecen, 1619.) számos jegyzetet írt a műhöz. Ezekből mind a fordító szellemi horizontjára, mind a századelő többek között

tetben a jól ismert vörös tintával bejegyezve a címlapon áll Dudith András possessorbejegyzése, a szöveges rész pedig sok saját kezű margináliát tartalmaz.

⁶³ *Madonia Claudio*: La biblioteca di Giovanni Michele Bruto. In: *Rinascimento. Rivista dell'Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento*, 23. (1983) 261–302.

⁶⁴ Vö. *Monok*, 2006. 195.

⁶⁵ A fellelhető könyvanyag rekonstrukcióját Viskolcz Noémi végezte el néhány évvel ezelőtt (vö. *Viskolcz Noémi*: Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1656) bibliográfia. A Bisterfeld-könyvtár. Bp.–Szeged, 2003. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai; 6).

⁶⁶ Sokatmondó az a tény a 17. század tudóskönyvtárainak vonatkozásában, hogy például a Csapody – Tóth – Vértessy szerzőpáros által készített Magyar könyvtártörténet c. munka ilyen szempontból ki sem tér erre az időszakra. Vagy ugyanez igaz a 10 kötetes Magyarország története sorozat megfelelő köteteiben található művelődéstörténeti fejezetekre is.

⁶⁷ Szenci Molnár naplójának több kiadása is napvilágot látott már: *Décsi Lajos*: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátva kiadta *Décsi Lajos*. Bp., 1898.; *Benkő Samu* (szerk.): Napló és más írások – Szenci Molnár Albert. Bukarest, 1984. és *Szabó András* (kiad.): Szenci Molnár Albert naplója. Bp., 2003. (Historia Litteraria; 13).

tudósok tulajdonában összegyűlt, gazdag magyarországi könyvanyagára lehet következtetni – persze csak áttételesen.⁶⁸

Az ország politikai, gazdasági és kulturális viszonyaiban bekövetkezett mélyreható változások azonban a 18. században már sokkal kedvezőbb helyzetet teremtettek a hazai tudós társadalom számára is könyvtáraik létrehozásakor. A könyvkereskedelem erre az időszakra szervezettebb kereteket öltött, és több megíúsult kísérletről is tudunk, melyeknek célja egy tudós társaság megszervezésére irányult.⁶⁹ A tudományos munka tulajdonképpen intézményi-intézményes kereteit az egyházakkal szorosan összefüggő iskolahálózat biztosította. Nem kell tehát meglepődnünk azon, hogy a legjelentősebb könyvgyűjteménnyel rendelkező tudósokat egy-egy felekezet történetírása saját egyháztörténeti nagyságként kezeli. Közülük igen soknak széles erudícióról árulkodó gyűjteménye jegyzékszerűen is a rendelkezésünkre áll.⁷⁰ A 18. század első felében ilyen volt például ifjabb Köleséri Sámuel (1663–1732), Martin Schmeizel (1679–1747), Bél Mátyás (1684–1749), Johann Christoph Deccard (1686–1764), Dobai Székely Sámuel (1704–1779), Kazzay Sámuel (1710–1797) és Bod Péter (1712–1769) könyvtára. Őket még többen követték a 18. század második felében és a 19. század elején könyvtáralapításukkal.⁷¹

1. 4. Néhány konkrét magyarországi tudóskönyvtár a 18. század első feléből

A 18. sz. elején megkezdődött a gyűjtés Magyarország történetére vonatkozóan, hiszen legelőször is a török hódoltság „kulturális parlagját”⁷² kellett felszámolni, ezt követően lehetett a rendelkezésre álló szellemi tőkét a sanyarú

⁶⁸ A jegyzetekből levonható művelődés-, értelmiség- és könyvtörténeti tanulságokra lásd *Monok István*: Olvasmánytörténeti forrásaink – értelmiségtörténet. In: *Zombori István* (Szerk.): Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században. Szeged, 1988. 169–181. és Uő. 2003. 101. és 115.

⁶⁹ Vö. *Szelestei N. László*: Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. Bp., 1989. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai – Új sorozat; 4.) és *Gunst*, 2000. 139–165. – A kezdeményezések igazi eredményt csak viszonylag későn, az 1825-ben megalapított Magyar Tudományos Akadémia felállításával értek el, tehát az általam tárgyalt korszakon messze kívül esnek.

⁷⁰ A 18. század – ahogyan az a könyvtári anyag feldúsulásából is jól látszik – új korszakot hozott Magyarország művelődéstörténetében. A török uralom alól felszabadult ország minden részén megindult a szellemi pezsgés, amely a század második felére hozott igazán szép eredményeket a hazai könyves ügyekben is. A korszak kitüntetett jelentősége miatt mondhatta Szarvasi Margit már 1939-ben (igaz, csak a magánkönyvtárak vonatkozásában), hogy a „magyarországi könyvtárak történetében a XVIII. századot egészen külön hely illeti meg” (vö. *Szarvasi Margit*: Magánkönyvtáraink a XVIII. században. Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei. Bp., 1939. 1.). A század könyvtárügyének alapos méltatását Berlász Jenő végezte el több mint 30 évvel ezelőtt: *Berlász Jenő*: Könyvtári kultúránk a XVIII. században. In: *Szauder József – Tarnai Andor* (szerk.): Irodalom és Felvilágosodás. Tanulmányok. Bp., 1974. 283–332. (a továbbiakban: *Berlász*, 1974.). A 18. század általános művelődési viszonyainak kiváló áttekintését adja *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1996³.

⁷¹ Hozzájuk áttekintő jelleggel lásd *Csapody – Tóth – Vértessy* 1987. 149–156.; *Monok*, 2003. 188–189.; Uő. 2006. 195–197 és Uő. 2006. 100–105.

⁷² A kifejezést Berlász Jenőtől kölcsönöztem (lásd *Berlász*, 1974. 283.).

állapotok javítására, az ország gazdasági, társadalmi és szellemi felemelésére összpontosítani. A 17. század legvégén meginduló irodalom- és tudományszervezési törekvések, valamint a következő század elejétől kezdve a hungarica-könyvtárak felbukkanása is ennek a szükségszerű jelenségnek a velejáróiként értelmezhetőek.

Az utóbbi évek könyvtári és levéltári kutatásai a 18. század első feléből több, témán szempontjából nagyon fontos könyvtárjegyzéket tártak fel. A már régóta ismert Köleséri-könyvtár mellett napvilágra került Bél Mátyás és Johann Christoph Deccard tudóskönyvtárának jegyzéke, valamint Martin Schmeizel hungarica-könyvtárának nyomtatott katalógusa (1744 Halle,⁷³ 1751 Halle)⁷⁴ is. Ezt követően sikerült rábukkannom az addig csak főleg bibliográfiákból ismert teljes schmeizeli könyvtár 1748-ból származó nyomtatásban megjelent katalógusára,⁷⁵ illetve belekezdtem a jelen tanulmányban vázlatosan elemzendő hungarica-könyvtár rekonstrukciójába is, amely még nem zárult le teljesen.

A 18. század eleji magyar tudós környezetből egy-egy földrajzi területre jellemző tudóskönyvtárat emelek ki, amely lehetőséget ad a hasonlóságok és különbségek érzékeltetésére, ha összevetjük a Schmeizel-könyvtárral. A rövid bemutatásokat kronologikus (és nem minőségi vagy jelentőségbeli!) sorrendben fogom elvégezni.

A híres erdélyi orvos, ifjabb Köleséri Sámuel magyar vonatkozásban ritkaságszámba menő nagyságú könyvtára áll a sor élén.⁷⁶ A könyvhagyaték hivatalból elrendelt leltározásáról és felbecsüléséről készült, 3561 kötetet tartalmazó jegyzéket még az 1950-es években ismertette Bertók Lajos.⁷⁷ A jegyzéket az egykori polihisztor tudós halála után 13 évvel (1745) árverési cézzal állították össze, és belőle enciklopédikus tematikájú, univerzális érdeklődésű tulajdonosról

⁷³ *Schmeizel, Martin*: Catalogvs scriptorum, qvi res Hvngariae, Transilvaniae, Valachiae, Moldaviae, Croatiae, Dalmatiae, vicinarvmqve regionvm et provinciarvm illustrant, et in bibliotheca Martini Schmeizel [...] nunc adservantvr. Halae, 1744, 26 p.

⁷⁴ *Agnethler, Michael Gottlieb*: Index Bibliothecae res Hvngariae Transilvaniae vicinarvmqve provinciarvm illvstrantis qvam Martin Schmeizel [...] instrvxit Michael Gottlieb Agnethler [...] codd. praecipve m[anu]ss[crip]tis avxit nvper avtem mvnificentia Magnifici Transilvanorum metropolitanae vrbis senatvs Cibiniensivm bibliothecae pvblicaе consecravit. Halae, 1751. 51. (a továbbiakban: *Agnethler*, 1751.)

⁷⁵ *A[gnethler], M[ichael] G[ottlieb]*: Bibliotheca Schmeizeliana sive Index Librorvm Viri illvstris Martini Schmeizelii qvondam Avgvstissimi Borvssiae Regis consiliarii avlici et ivris pvblci ac historiarvm prof. pvbl. ordin. Solenni avctionis lege die XXVIII. Mensis April. MDCCXXXVIII. In B. professoris aedibvs horis consvets distrahendorvm. Accedit antiqvorum et recentiorvm qvorvndam nvmmismatvm descriptio. Halae, [1748]. 144 p.

⁷⁶ A könyvtár a Kárpát-medencei viszonyok között kiemelkedő jelentőségű mind példányszámát, mind összetételét tekintve. Tudós körökben errefelé ugyanis csak igen ritkán adódott ilyen szerencsés konstelláció: három házasságból származó hozománya, magas állami beosztásáért járó tekintélyes honorárium és jól fizetett orvosi praxisa révén igen nagy vagyon gyűlt össze Köleséri kezén. A vagyont ő maga szellemi tőkére váltotta, és egy regionális viszonylatban hatalmasnak számító könyvtárat hozott létre belőle.

⁷⁷ *Vö. Bertók Lajos*: Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka. In: A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve 1955/II. Kézirat. Debrecen, 1956. 5–330.

árulkodó könyvtár képe rajzolódik ki.⁷⁸ A gyűjteményben a kor mindenféle szaktudománya képviselve volt: a legnagyobb részt természetesen a teológia (631 darab könyv = 17,7%), a filozófia (628 darab könyv = 17,6%), a történelem (580 darab könyv = 16,3%), az orvostudomány (385 darab könyv = 10,8%) és a jogtudomány (260 darab könyv = 7,3%) tette ki. Témám szempontjából a történeti vonatkozású könyvek érdemelnek különösebb figyelmet. Az aukciós katalógus készítői ezt a szakot 29 további altémára osztották fel. A magyar történelem valamely aspektusával (köztük a *historia litterariával*) 83 darab könyv (2,3%) vagy annak egy-egy fejezete, részlete foglalkozik. A teljes könyvállományból egyébként 251 mű számít hungarikumnak, ez a jegyzéken szereplő könyvek körülbelül 7%-a csupán.⁷⁹ Jól látható tehát, hogy Köleséri nem a hungarikumok gyűjtésére helyezte a hangsúlyt, hanem egy enciklopédikus állomány szerves, de nem kitüntetett részeként kezelte a magyar és magyar vonatkozású nyomtatott dokumentumokat.

Az egykor Halléban tanult, pietista szellemiségű, Felső-Magyarországon tevékenykedő, evangélikus Bél Mátyás minden valószínűség szerint hagyatéki leltárból (1749) fennmaradt és nemrég előkerült könyvtárjegyzéke 361 tételt (606 művet) foglal magában.⁸⁰ A jegyzék készítője a könyvek hevenyészett tematikai beosztását is megkísérelte, de ez némi kétellyel kezelendő, hiszen több mű több helyre is besorolható lenne. A bizonytalanságok ellenére a könyvgyűjtemény főbb jellemvonásai első pillantásra szembeütnek. Igen markáns a történeti könyvek magas száma (239 mű). Ezeket követik a filozófiai tárgyú könyvek (101 mű) és az antik auktorok munkái (34 mű). A többi csoport – a 121 művel képviselt *libri miscellanei* csoporton kívül – mindig 20-nál kevesebb művet tartalmaz, így ezeket most külön nem említem. Feltűnő a teológiai és földrajzi munkák hiánya, noha a tulajdonos bizonyíthatóan rendelkezett ilyen jellegű művekkel is. Ezekről külön jegyzék készülhetett, vagy az összeírás idejére Bél már elajándékozta, eladományozta őket.⁸¹ Látható tehát, hogy a Bél-könyvtár állományát tekintve jóval kisebb a Köleséri-féle könyvgyűjteménynél, viszont annál sokkal speciálisabb gyűjtőkörű. A Magyarország honismereti leírására törekvő Bél főleg olyan könyveket szerzett meg magának, amelyeket tudományos munkáiban forrásként használt, tehát gyűjteménye esetében egy alaposan átgondolt,

⁷⁸ Bertók megjegyzi, hogy a könyvtár minden valószínűség szerint jóval nagyobb állománnyal rendelkezhetett eredetileg, de a céltalan tárolás hosszú évei alatt sok könyv rokonok és barátok kezére kerülhetett. Eredeti nagyságáról így csak elképzeléseink lehetnek (vö. *Bertók Lajos*: Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatékának magyar és magyar vonatkozású nyomtatványai. In: *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve 1954. Kézirat. Debrecen, 1955. 383–438. itt 385. (a továbbiakban: Bertók, 1955.)*

⁷⁹ A magyar és magyar vonatkozású nyomtatványokat Bertók külön tanulmányban mutatta be – megadva hozzájuk a konkordanciákat is (vö. *Bertók, 1955. 383–438.*).

⁸⁰ A jegyzéket az Országos Széchényi Könyvtár egykori térképtárosa, jelenleg a Magyar Országos Levéltár munkatársa, Tóth Gergely találta meg pozsonyi levéltári kutatásai során, és 2006-ban Bél kézirataival együtt publikálta: *Tóth Gergely* (Összeáll.): *Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában* (Katalógus). In: *Catalogus manuscriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur*. Bp., 2006. (Nemzeti Téka) (a továbbiakban: *Tóth, 2006.*).

⁸¹ A lehetőségeket részletesebben tárgyalja *Tóth, 2006. XXI–XXII.*

jól összeválogatott kézikönyvtárról beszélhetünk. A minket leginkább érdeklő *libri historici* csoportban a magyarországi történeti irodalom, illetve a magyar történelem kutatása képezi az állomány fő egységét, de az Ausztria történetét tárgyaló munkák is szép számban szerepelnek a jegyzékben. Ezen túlmenően a cseh, a lengyel és a horvát történetírás képviselőit is megtaláljuk a könyvek sorában. Külön kiemelendő érdekességnek számít az 58 könyvből álló „különgyűjtemény”: a keleti nyelveket (21 művet) is magában foglaló nyelvészeti kollekció (nyelvkönyvek, szótárak, grammatikák).⁸²

A 18. század első felében a soproni evangélikus líceum rektora, a „magyar Ciceró”-nak is nevezett Johann Christoph Deccard által gyűjteni kezdett és több generáción át gyarapított történeti-természettudományos (jelentős számú botanikai könyvet tartalmazó) könyvtár a történeti Magyarország harmadik régióját képviseli.⁸³ Az evangélikus egyházi és történeti író, szónok, botanikus, aki egy időben maga is komolyan foglalkozott történeti témák tanulmányozásával,⁸⁴ jelentős, történeti műveket is nagy számban tartalmazó könyvtárat gyűjtött össze, melynek állománykatalógusa 2006 végén került napvilágra. Az egyelőre kiadatlan, rekonstruálhatatlan számú kötetet tartalmazó jegyzéken⁸⁵ a történeti művek száma mintegy 700. Schmeizel mellett nagyon fontos hungaricabibliotékaként kell számon tartanunk, hiszen a legtöbb magyarországi tudóskönyvtárban fellelhető, általánosan elterjedt latin és német nyelvű történeti könyvek mellett a gyűjtemény gerincét az igen sok magyar nyelvű könyv és Kárpát-medencei kiadvány alkotja. A művek nagy része kéziratban volt meg a Deccard-könyvtárban (eredeti, másolat, átirat). Külön ki kell emelni azt a több száz térképet, látképet és metszetet, amelyek szinte kivétel nélkül magyar területeket, városokat, személyeket és eseményeket ábrázolnak.

2. Martin Schmeizel tudóskönyvtára

Az európai és magyar, illetőleg konkrétan a kortársak tudóskönyvtáiról készült rövid áttekintést követően rátérhetek a tanulmánynak arra a fejezetére, amely a legtöbb újdonsággal kecsegtet. Eddig el nem hangzott kijelentések megtételére azért van lehetőségem, mert a korábbi szakirodalom még a schmeizeli életműnél is szűkszavúbban szól az erdélyi szász tudós könyvtáráról. Az összefoglalások egyetlen esetben sem mondanak többet egy-két mondatnál ezzel kapcsolatban. Legtöbbször annyit jegyeznek meg, hogy Schmeizel foglalkozott egy magyar vonatkozású könyvtár gyűjtésével,⁸⁶ illetve hogy még halála előtti utolsó

⁸² Az állomány részletesebb, táblázatos formában is ábrázolt bemutatását lásd Tóth, 2006. XX–XXI.

⁸³ Az egyes régiók (Erdély, Felső- és Nyugat-Magyarország) könyves viszonyainak legfőbb tendenciáit és egyedi jellegzetességeit mértékadóan mutatja be Berlász, 1974. 289–302.

⁸⁴ Maga is írt egy történeti, kéziratban maradt munkát Hungaria sub regibus Arpadianis címmel.

⁸⁵ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Monok Istvánnak, hogy a kéziratot jegyzéket rendelkezésemre bocsátotta.

⁸⁶ Vö. Trausch, Joseph: Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen. III. Band. Kronstadt, 1871. 195. (a továbbiakban: Trausch, 1871.); Wurzbach, Constant von: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich. Teil 30. Wien,

óráiban is ennek (pontosabban a könyvekről készült magyar nemzeti bibliográfiának)⁸⁷ rendezgetésével törődött.⁸⁸ Ezen kívül néhol elhangzik egy-egy megjegyzés a könyvtár történetére vonatkozóan.⁸⁹ Az állományról magáról viszont sehol egyetlen szó sem esik, noha több nyomtatott katalógus is megjelent róla a korban.

Ennek a ténynek a hatására határoztam úgy, hogy – a hiánypótlás szándékával – alaposabb elemzés tárgyává teszem az állományt. Pontosabban: jelenleg egyelőre annak a magyar szempontból érdekesebb részét.

2. 1. A teljes gyűjtemény

A könyvtár kialakulásának története nem rekonstruálható a kezdetektől. Elképzelhető, hogy a fiú már brassói otthonukból is vitt magával örökölt könyveket peregrinációjára. Egyetemi tanulmányai idején minden bizonnyal vásárlás útján kezdte meg könyvtárának gyarapítását. Tanítói állásai során munkája elismeréséül szintén kaphatott könyveket pártfogoltjaitól.⁹⁰ Amint felfelé emelkedett az egyetemi ranglétrán, és híre is elterjedt tudós körökben, természetesen ajándékként vagy neki ajánlva könyvek is érkezhettek hozzá. Mindezek mellett azonban a könyvtár legjelentősebb gyarapítási forrásának a tudatos vásárlás számított.⁹¹

1875. 161.; *Kőrösi József*: „Schmeizel Márton”. In: *A Pallas Nagy Lexikona: az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben. XIV. kötet. Bp., 1897.* 959.; *Szinnyei József*: *Magyar írók élete és munkái. XII. kötet. Bp., 1908.* 458.; *Révai Nagy Lexikona. XVI. kötet. Racine – Sodoma. Bp., 1924.* 644.; *Berlász, 1974.* 318–319.; *Kaiser, Wolfram*: *Das wissenschaftliche Werk des transsylvanischen Arztes und Altertumsforschers Michael Gottlieb Agnethler (1719–1752).* In: *Orvostörténeti Közlemények* 81. (1977) 73–87. itt 74. (a továbbiakban: *Kaiser, 1977.*); *Zoványi Jenő*: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk. Ladányi Sándor. Bp., 1977.* 529.; *Magyar életrajzi lexikon. 2. kötet. L-Z. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Bp., 1982.* 591.; *Csapodi – Tóth – Vértesy, 1987.* 150.; *Lázs Sándor*: *Martin Schmeizel. In: Új magyar irodalmi lexikon. 3. kötet. Főszerk. Péter László. Bp., 1994.* 1782.; [*Monok*], 2006. 195; *Monok*, 2006. 94.

⁸⁷ *Agnethler, 1751.* [5]; *Csapodi – Tóth – Vértesy, 1987.* 150. Tóth András az egyetlen, aki a nemzeti bibliográfia megnevezést használja Schmeizel kéziratok munkájára.

⁸⁸ *Vö. Seivert, Johann*: *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften. Preßburg: im Weber und Korabinskischen Verlage 1785.* 370. (a továbbiakban: *Seivert, 1785.*); *Hirsching, Friederich Carl Gottlob*: *Historisch-litterarisches Handbuch berühmter und denkwürdiger Personen, welche in dem achtzehnten Jahrhundert gelebt haben. Bd. 11,1. Scheller – Schmidt. Leipzig, 1808.* 214.; [*Schwarz, Carl*]: *Martin Schmeitzel Professor der Philosophie und Geschichte an der Halle’schen Universität, kön. preuß. Hofrath etc nach seinem Leben und Wirken dargestellt. In: Transsilvania. Beiblatt zum Siebenbürger Boten, (6) 1845. Nr. 48.* 214–216. itt 216.

⁸⁹ Az ilyen jellegű kijelentésekre történő szakirodalmi hivatkozásokat a könyvtár történetét tárgyaló, *A hungarica-, ill. transylvanica-könyvtár története* című alfejezetben adom közre.

⁹⁰ *Hallei hungarica*-kutatásaim során több olyan kötet is előkerült, amelybe Schmeizel tanítványai (pl. a Barnekov-fivérek, de mások is) szívhez szóló, saját kezűleg a könyv belső borítójára írt szavakkal ismerték el mesterük értékét vállalt áldozatos tevékenységét és érdemeit.

⁹¹ A könyvtár nem elhanyagolható részét tették ki a tulajdonos saját, nyomtatásban vagy kéziratban maradt munkái. Ez a többféle kiadást megért művek egyes példányait, a cikkeket tartalmazó főleg hetilapok számain és a máig kiadatlan kéziratokat egybevéve száznál is több művet jelent. Ez pedig a korszak tudóstársadalmát jellemző garafomán attitűd ismeretében is igen figyelem-

A katalógusokból és a már rekonstruált könyvtárrészből azonban elég egyértelműen kitűnik, hogy Schmeizel egyetemi előadásaihoz és szemináriumaihoz tudatosan gyűjtötte a szakirodalmat. Tudományos munkáinak hivatkozásaiban és publicisztikai írásainak jegyzeteiben szintén főként a saját könyvtárában fellelhető szerzők nevei és műveik címei köszönnek vissza. A céltudatos, programszerűen is megalapozott gyűjtés azonban leginkább a hungarica-, ill. transylvanica-anyag összeválogatása kapcsán érhető tetten. Erről a későbbiekben még részletesen szólok majd.

Ami az állomány egyéb, egyetemes részét illeti, egy komplett korabeli tudóskönyvtár képe tárul elénk. Mintegy 1670 kötetével a Schmeizel-könyvtár nem számított igazán nagy könyvtárnak a korabeli német viszonyok között, inkább a középkategóriába helyezhető. Kárpát-medencei viszonylatban viszont igen jelentősnek mondható. A jobbára kolligátumkötetekbe 4000-nél is több művet kötött.⁹² Így viszont máris egy meghatározó mennyiségű könyvanyaggal állunk szemben. A tulajdonos könyveit használta is, nála tehát nem áll fenn annak a veszélye, ami az ekkora méretű könyvtárakkal kapcsolatban manapság fel szokott merülni az elemzések kapcsán, tudniillik, hogy az állomány mérete és összetétele ugyan lenyűgöző, de semmi nem utal annak olvasására. Schmeizel eddig fellelt könyveiben, legalábbis a legtöbben, gazdag kézirásos jegyzetanyag található.⁹³ (Némely esetben a jegyzetek mennyisége nagyobb, mint az eredeti, nyomtatott szöveg. Ilyen szinte kizárólag a *historia litteraria*val foglalkozó műveknél érhető tetten. Úgy vélem, ez jelzés értékű Schmeizel egész életművének vonatkozásában és a magyarországi *historia litteraria* történetében elfoglalt helye szempontjából.)

Amint azt már említettem, Schmeizel könyvtárában minden olyan tudomány-szak alapvető, sőt akár ritkaságszámba menő szakirodalma megtalálható, amellyel ő maga is foglalkozott. Ez természetes. Mint ahogy az is, hogy a történeti művek aránya a legnagyobb a gyűjteményben. Őket követik a segédtudományokról szóló munkák. Feltűnően sok a bibliai, teológiai tárgyú és a lelki-ségi témájú könyvek száma. Címeik és szerzőik nevei általában a pietizmus szel-

reméltó mennyiség. (Mindennemű műveinek jegyzékét lásd *Verók Attila*: „Es blickt die halbe Welt auf deinen Lebens-Lauff, / Und nimmt das, was Du schreibst, mit grosser Ehrfurcht auf.” Martin Schmeizel (1679–1747) élete és munkássága. Doktori disszertáció. Kézirat. Szeged, 2008. 413 p. Függelékének megfelelő részében.)

⁹² Azért nem mondok konkrét számokat, mert az állomány számszakilag pontos darabszáma nem adható meg. Az 1748-as katalógusban például jócskán találunk olyan hungarikumokat – hogy csak ezt a könyvtárrészt emeljem ki –, amelyek nem szerepelnek az 1751-es katalógusban, és viszont. Megint csak mást mutat az eddig rekonstruált állományrész is: feltűnnek benne olyan művek is, amelyek egyik katalógus állományában sem szerepelnek. A számok megadásánál tehát óvatosan jártam el, az általam jelenleg összeszámolt darabszámoknál (1.674 kötet, 4.075 mű) kisebb értéket adtam meg. Az 1748-as katalógusban többször előfordulnak „*Varia Hungarica*”, „*Miscellanea Historia Hungarica*” vagy „*74 opuscula germanica ad historiam praecipue Hungaricam pertinentia*”, illetve „*alia rariora*” típusú, összefoglaló leírások, amelyek feloldhatatlanságuk miatt nem sok kézzelfogható ténnyt közölnek. Sajnos, még az ilyen jellegű, magyar vonatkozású, összefoglaló címek sincsenek mindenkor kibontva az 1751-es katalógusban sem.

⁹³ A jegyzetek tényére sokszor utal maga Agnethler is katalógusában, márpedig ez csak akkor képzelhető el, ha feltűnően sok marginália gazdagítja a könyveket, különben említésük egy nem ezek regisztrálásának szándékával készült, nyomtatott katalógusban feleslegesnek tűnne.

lemiségéről árulkodnak. Az állomány legjelentősebb részét az előbb felsorolt szakokba utalható könyvek teszik ki. Ezen túlmenően azonban találkozunk rózsakeresztesekkel vagy szabadkőművesekkel foglalkozó könyvekkel is. Több munkát gyűjtött össze a könyvnyomtatás történetével és technikai fejlődésével kapcsolatban is. Érdekelte a csillagászat és a vadászat is (vagy legalábbis annak technikai vonatkozásai). Többször botlunk szépirodalmi munkákba is a jegyzéken (antik szerzők humanista vagy korabeli kiadásai, kortárs szerzők verses vagy prózai szövegei). Nem állhatott távol Schmeizeltől a játék sem a mindennapi életben, hiszen több olyan mű is sorakozott polcain, amelyek különféle játékokkal foglalkoztak.

A széles érdeklődési területről, amely főleg a szellemtudományok felé irányult, de a természettudományok alapvető műveinek olvasását is magában foglalta, egy tényt szeretnék még kiemelni: a Schmeizel-könyvtárban mintegy száz tudóskönyvtár nyomtatott jegyzéke található meg. Véleményem szerint ez igen sokat mond. Nyilván ezekre szüksége volt nagy tudománytörténeti összefoglalásának megírásához, de témám szempontjából van egy ennél fontosabb aspektus is. A katalógusok alapján az nyilvánvalónak látszik, hogy Schmeizel tudatosan készült saját könyvtárának, köztük a hungarica-anythingnak a gyűjtésére. Pontosan, programszerűen felkészült tehát mind az általános, mind a speciális állomány összeállítására. Híres alapossága ezen a területen is megnyilvánult. Így már csak sajnálhatjuk, hogy a minden bizonnyal hasonló előkészületek után megírt bibliográfiája a magyar vonatkozású könyvekről elveszett. Biztosan tartogatott volna érdekességeket a retrospektív nemzeti bibliográfiát jelenleg is készítő szakemberek számára.

A könyvállomány nyelvi összetétele könnyen vázolható. A német nyelvű munkák képezik a túlsúlyt, velük közel azonos számban találunk latin nyelvű irodalmat. Körülbelül egy tucat a francia nyelvű könyvek száma. A több ezer mű között egyetlen egy olasz és egy spanyol nyelvű munka is felbukkan. Ugyan egyik jegyzéken sem szerepel, de Brassóban rábukkantam egy Schmeizelhez írt görög nyelvű nyomtatványra is. Emellett egy svéd és egy angol nyelvű, neki címzett kiadvány is előkerült Nagyszebenből. Minden bizonnyal ezek az alkalmi költemények is eljuthattak hozzá, és könyvtárát nyelvi szempontból is gazdagíthatták.⁹⁴

2. 2. A könyvtár hungarica vonatkozású része

Amint azt a könyvtár teljes állományának rövid bemutatásakor már láthattuk, egészen pontos számok nem adhatók meg a könyvekkel kapcsolatban. Nincs ez másképpen a hungarica vonatkozású nyomtatványok esetében sem. Jelenlegi számításaim szerint a hungarica-könyvek száma: 535. Egy ennyire speciális gyűjtemény esetén ez igen tekintélyes mennyiségnek nevezhető mind európai, mind magyarországi környezetben. Sőt, ha tekintetbe vesszük, hogy például Bél

⁹⁴ A szövegek címléírását és – egy kivétellel – szövegét lásd a három jegyzettel korábban említett disszertáció *Függelékének* a *Martin Schmeizelhez írt alkalmi költemények és prózai szövegek* című részében (görög: 196. oldal, svéd: 283. oldal, angol: 286. oldal).

Mátyás nemrégén előkerült könyvtárának (teljes!) jegyzéke nem sokkal több tételt foglal magába, akkor értékelhetjük igazán Schmeizel figyelemreméltó teljesítményét, amit a magyar könyves kultúra emlékeinek regisztrálása és megmentése terén végzett.

Itt azonnal meg kell jegyeznünk, hogy a könyvtári szempontú hungarica-fogalom megléte híján – hiszen ennek definícióját és a gyűjtési szempontokat csak Szabó Károly (1824–1890) teremtette meg a 19. század második felében – Schmeizel a gyűjtést még csak főleg egy szempontra (ti. a tartalmira) koncentrálván tehette meg. Teljesen hiányzik nála például a nyelvi szempont, hiszen egyetlen magyar nyelvű nyomtatvány sem szerepel a könyvtáráról készült katalógusokban.⁹⁵ A területi és személyi hungarica gyűjtése sem meghatározó számára, hiszen pusztán olyan Kárpát-medencei nyomdahelyeket találunk a katalógusok lapjain, ahol magyar vonatkozású, azaz a tartalmi hungarica körébe eső írásművet nyomtattak, és szinte kizárólag olyan magyarországi szerzők nevei köszönnek vissza a könyvek címlapjáról, akik valamilyen magyar vonatkozású szöveget állítottak elő. Ennek ismeretében még inkább ámulatba ejtő a hungarica-dokumentumok magas száma.

Annyi azonban mindenképpen hozzátartozik az igazsághoz, hogy több tucat könyvet már a tulajdonos halála után Agnethler csatolt a könyvtárhoz. Ezeket azonban nem kezelem külön csoportként, hiszen szerves folytatásai az állomány többi részének.

2. 3. A hungarica-, ill. transylvanica-könyvtár története

A könyvtár kialakulásának története minden bizonnyal az előzőekben már bemutatott feltételezések szerint folyhatott. Az első kézzelfogható jelet arra vonatkozóan, hogy Schmeizelnek a könyvekkel kapcsolatban bizonyos szándékai lehettek 1744-ben tapasztaljuk, amikor Halléban kiadja tudóskönyvtára azon darabjainak katalógusát, amelyek Magyarország és Erdély történetével kapcsola-

⁹⁵ Egyetlen magyar nyelvű Biblia létezése bizonyítható egykori könyvei között. Ezt ajándékozta a jénai egyetemi könyvtár számára, amikor a weimari herceg kinevezte a jénai egyetem könyvtárának őrévé és vele párhuzamosan a filozófia és történelem professzorává. A kettős kinevezés alkalmából Schmeizel egy díszített, fehér-szürke bőrrel borított, fatáblás, fólió méretű, magyar nyelvű katolikus Bibliával ajándékozta meg a könyvtárat, amely jelenleg is a jénai egyetemi könyvtár tulajdonát képezi: *Szent Biblia. Az egész Kereszténységben bé-vött Régi Deák bőtből Magyarra fordította A' Jésus-alatt Vitézkedő Társaság-béli Nagy-Szombati Káldi György Pap. Nyomtatta Béchben a' Kolóniai Udvarban, Formika Máté. M.DC.XXVI. Esztendőben.* (Mai lelőhelye: Thüringer Universitäts- und Landesbibliothek Jena; jelzete: 2 Theol.XIV,10.) A címlap előtti üres lap verzóján az alábbi szöveg olvasható Schmeizel keze írásától: „*Hvnc Scripturae Sacrae Codicem Hvngarica lingua a Georgio Kaldy Societ. Jesu vt jvcvm imperitioribvs taceret evlgtvm, in qvalecvnqve avgmentvm bibliothecae pvblicae svb initvm professionis philos. extraord. vt et inspectionis bibliothecae Academicae mvnvs, gratamente et in exemplvm more maiorum lavdabili institvtvm obtvlt. Martinvs Schmeizel A. O. R. MDCCXXII. d. 18. Nov.*” Jó könyvtárhoz illően a címlap elé külön papírlapon befűzte a magyar címlap német nyelvű fordítását is: „*Biblia das ist: Die gantze Heilige Schrifft in der gantzen Christenheit eingeführet undt Aus der alten Lateinischen Version ins Ungarische übersetzt durch Georgivm Kaldi Einen, Unter der Societät Christi streitenden Prister Zu Tyrnau. Wien, gedruckt in Colonisch Hoff Von Matthaeo Formica. Anno MDCXXVI.*”

tosak.⁹⁶ Ennek előszavában és nem sokkal később a Leipziger gelehrte Zeitung 1744. szeptember 17-i számában⁹⁷ szintén 200 birodalmi tallérért felkínálta speciális gyűjteményét annak, aki hajlandó azt megvenni. Az árat Schmeizel még a korabeli viszonyok közepette is meglehetősen alacsonyra szabta. Ezzel célja az lehetett, hogy könyvtárának ezt a részét egyben hagyományozhassa át az utókorra, tehát annak darabjai ne szóródjanak szét a tudóskönyvtárak történetére oly sokszor pontot tevő könyvaukciók egyikén. Valamilyen behatásra (családja, barátai, kollégái kérésére vagy érdeklődő vevő híján?) azonban Schmeizel elállhatott eredeti szándékától, hiszen a felkínált könyveket még 1747 közepén, halála előtt is saját tulajdonában találjuk, sőt a visszaemlékezések szerint még halála előtti utolsó óráiban is ezek rendezgetésével foglalkozott.⁹⁸

Egyelőre nem sikerült a nyomára akadnom annak, hogy mi történt a könyvekkel az 1747. év második és az 1748. év első felében. Agnethler ugyanis ekkor állította össze a könyvtár teljes állományáról készült katalógust. A *Bibliotheca Schmeizeliana* előszavában már azt mondja, hogy a könyvtár készen áll az aukcióra, és a könyvek kalapács alá kerülésük előtt egy hónapon keresztül megtekinthetők. Már lehetséges vásárlókról is van tudomásunk.⁹⁹ Az aukciót minden bizonnyal megtartották, hiszen a könyvek szétszóródtak. Hogy az állománynak legalábbis a magyar vonatkozású része saját elhatározásból tett vásárlás vagy a család felajánlása révén, illetve a szebeni városi tanács felkérésére és Agnethler által lebonyolítva került-e a helmstedti professzor tulajdonába, azt kideríteni egyelőre nem tudtam. Egy biztos: az eddig rekonstruált hungarika-könyvek nagy részében megtalálható Agnethler szépen metszett, „Ex libris Mich. Gottlieb Agnethleri Eqvit. Transilv. Patr. Cibin.” feliratú ex librise. Tehát a könyvek az ő tulajdonát képezték egy ideig. Helmstedtbe kerülve magával vihette a könyvtárat, ahol főleg Schmeizel saját munkáinak újabb felhasználója akadt Franz Dominicus Häberlin (1720–1787) történetíró személyében.¹⁰⁰ Az ő

⁹⁶ A 26 oldalas, octavo formátumú kiadvány bibliográfiai leírását lásd a 73. jegyzetben.

⁹⁷ A rövid ismertető az újság LXXV. számának 670. oldalán olvasható. Fontosságát az is alátámasztja, hogy az 1751-es katalógus összeállítója bevezetésében szó szerint közli az egész szöveget (vö. Agnethler, 1751. [7–8.]).

⁹⁸ „Ferner gehört hieher: Bibliotheca Hungarica, sive de scriptoribus rerum Hungaricarum, Transilvanicarum, vicinarumque Provinciarum commentatio litterario-critica. Mit dem Schluß dieses bey der Ungarischen und Siebenbürgischen Geschichte unentbehrlichen Werckes, ist der Wohlseel. Herr Verfasser noch an seinem Sterbetag beschäftigt gewesen, hat auch solches zwar gänzlich zu Stande gebracht, darzu aber alsogleich einen Verleger ausfindig zu machen haben ihn todtdrauende Umstände gehindert.” (Vö. [Agnethler, 1748. [5].].)

⁹⁹ Vö. Agnethler, 1748. bevezető részét.

¹⁰⁰ Az egyik Häberlin által birtokolt könyvben az alábbi bejegyzés olvasható: „Hanc Operum suorum Collectionem adornavit ipse B. Autor, cui etiam debentur insignes additiones et emendationes, in his tribus Operum ipsius Tomis. Post eius mortem auctionis lege cesserunt Clariss[im]o D[omin]o Agnethlero, postea Professori Helmstadiensi, quo defuncto, eiusqu. Bibliotheca sub hasta divendita, haec operum Schmeizelianorum Collectio emtionis iure professorem nacta est Haeberlinum D. Helmstadii. A. C. MDCCLII d. 2. Aug.” (vö. Die Karlsruher Handschriften. Erster Band: Nr. 1-1299. Mit einem Vorwort von Wilhelm Brambach. Neudruck mit bibliographischen Nachträgen. Wiesbaden, 1970. (Die Handschriften der Badischen Landesbibliothek in Karlsruhe; Bd. 4) [később: Die Karlsruher Handschriften, 1970.], Nr. 411)

általa megszerzett könyvek Schmeizel-hagyaték néven ma is megtalálhatók a karlsruhei Badische Landesbibliothekben.¹⁰¹

Időközben Agnethler szerződést köthetett a szebeni városi tanáccsal, akik szerették volna megvenni ezt az egyedülálló transylvanica-könyvtárat az erdélyi szász nemzet számára,¹⁰² és abból – Samuel von Brukenthal hasonló kezdeményezését megelőzően – egy nyilvános könyvtárat létrehozni az erdélyi szász fővárosban.¹⁰³ Az újabb jegyzék formájában összeállított állománykatalógussal kísért könyvanyag a bejegyzések és a raktári jelzetek tanúsága szerint a szebeni evangélikus gimnázium tulajdonába, illetve onnan később mai lelőhelyére, a Brukenthal Könyvtárba került. A könyvek száma erdélyi útjuk során szintén megcsappanhatott, amint erről az Erdély több könyvtárában (pl. Marosvásárhely, Kolozsvár, Brassó) fellelhető példányok is árulkodnak. Hogy a Schmeizel-könyvtárból összesen hány kötet, illetve hány mű érkezett egykori szülőföldjére, és hogy azokból mennyi található meg még ma is, arra csak akkor tudok majd megközelítő bizonyosságú választ adni, ha befejeztem a szász „nemzeti könyvtár” régi könyves állományának az átvizsgálását.

2. 4. A hungarica-, ill. transylvanica-könyvtár állományának összetétele¹⁰⁴

Az állomány összetétele igen könnyen elemezhető: megközelítőleg 95 százalékban a magyar történelem valamely eseményével foglalkozó munkákból áll össze a könyvtár. A középkor érthető módon – hiszen erről alig született nyomtatott könyv – meglehetősen alulreprezentált. A Mohács utáni magyar eseményeket tárgyaló munkák azonban már szép számmal megjelennek a gyűjteményben. A 16. és 17. századi magyar-török összecsapásokról szóló, elsősorban néhány lapos nyomtatványokban, újságokban, röplapokon megjelent beszámolók igen jelentős részét képezik a teljes állománynak. Ebből a korszakból is a legjelentősebb a tizenötéves háború (1591–1606), amelyhez mintegy 70 nyomtatvány kapcsolható a bibliotékában. Ugyancsak jelentős figyelmet szentelt Schmeizel az 1610-es évek végén és a 20-as évek elején lezajló, Bethlen Gábor nevével fém-

¹⁰¹ Lásd Die Karlsruher Handschriften, 1970. 69–70.

¹⁰² „ab Agnethlero 200. Imperialibus emtae, auctae, metropolitanae urbis Cibirinsis Senatui venditae, et novissime in Transilvaniam deportatae” (idézi Kaiser, 1977. 84.).

¹⁰³ Csapodi – Tóth – Vértessy, 1987. 150.

¹⁰⁴ Mélyreható elemzésbe itt nem kívánok bocsátkozni, hiszen erre már tettem kísérletet más helyeken. Vö. Verók, Attila: Kurzer Überblick über die erste Hungarica-Privatbibliothek der Welt. In: Wissenschaften im Dialog. Studien aus dem Bereich der Germanistik. Band 1. II. Internationale Germanistentagung Wissenschaften im Dialog 20–22. Februar 2008. Herausgegeben von Szabolcs János-Szatmári in Zusammenarbeit mit Judit Szűcs. Klausenburg; Großwardein, 2008. 131–147. (Schriftenreihe des Lehrstuhls für germanistische Sprach- und Literaturwissenschaft der Christlichen Universität Partium / Großwardein; Band 4), vagy Verók, Attila: Ein Gelehrter und seine Gelehrtenbibliothek als die erste Hungarica-Privatbibliothek der Welt. In: Radimská, Jitka (ed.): K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven (Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et conventuelles / Zur Erforschung der Schloss-, Bürger- und Kirchenbibliotheken / Investigaciones en las bibliotecas aristocráticas, burguesas eclesiásticas). Jazyk a řeč knihy. České Budějovice, 2009 [2010!]. 309–328. (Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis – Opera Romanica; 11)

jelzett megmozdulások európai visszhangjáról még elérhető dokumentumok összegyűjtésének is. Ehhez a témához mintegy 40 nyomtatvány köthető. Az 1660-as és 80-as évek török harcairól fennmaradt kiadványok szintén szép számmal megtalálhatók a könyvtárban (közel 120 darab). Az 1670-es években felfokozott magyarországi protestánsüldözéshez kapcsolható művek szintén kiemelendő pontját jelentik az állományban (körülbelül 20 tétel). A 17. század végén elcsituló török harcok után egyre több munka foglalkozott például az erdélyi szászok történetével, eredetével, jogalkotásával, egyháztörténetével, így ezek a munkák szaporodtak meg Schmeizel könyvespolcain (mintegy 30 mű). Újabb csomópontot képez a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711), melynek eseményeiről mintegy 20 könyv számol be. Ezután már nem lehet hasonló, egy téma köré gyűjthető csoportokat kialakítani az állományban. A fennmaradó állományrészben a magyar történelem 18. század közepéig ívelő időszakának bármely, eddig nem említett eseményéhez találhatunk nyomtatványokat. Legjellemzőbb módon azonban a 18. században keletkezett és sokszor ennek az időszaknak a történéseivel foglalkozó disszertációkba vagy disputációkba botlunk a katalógusokban, illetve a már rekonstruált állományrészben. Schmeizel jénai és hallei tevékenysége idején megjelent nyomtatványokból van a legtöbb a könyvtárban (mintegy 200 nyomtatvány). Persze nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy ezekből közel 50 tétel a szerző saját munkáinak nyomtatásban megjelent változatait jelenti.

Ha a nyomdahelyek felől közelítjük meg az állományt, akkor szintén megragadhatók kristályosodási pontok. A biztosan azonosítható nyomdahelyek száma a hungarica vonatkozású nyomtatványok esetében: 55. Ebből a 16. században Bazel (4 tétel) és Frankfurt (13 tétel) emelkedik ki, bár ebben a században rengeteg az anonim provenienciájú kiadvány (40 tétel). A 17. században, nyilvánvalóan az újság-, illetve rölapok miatt még mindig igen nagy az azonosíthatatlan nyomdahelyű nyomtatványok száma (legalább 70 tétel).¹⁰⁵ Ekkor azonban már igazi nyomdászati központokkal is számolnunk kell, ahol sok magyar témát érintő nyomtatvány látott napvilágot (Amszterdam 6 tétel, Frankfurt 17 tétel, Lipcse 7 tétel, Nürnberg 23 tétel, Ulm 8 tétel). A 18. század első felének kiadványai egyértelműen három helyszínről, Halléből (57 tétel), Jénából (40 tétel) és Lipcséből (13 tétel) származnak.

Ha egy pillantást vetünk a statisztikára, akkor a számokból legalább két dolgot leszűrhetünk. Először is, hogy az egyes korszakokban kiemelkedő, nyomdászati és könyvkereskedelmi központ szerepét betöltő városok (a 16. században Bazel és a Majna menti Frankfurt, a 17. században Frankfurt és Nürnberg, a 18. században pedig Halle, Jéna, Lipcse) szolgálhattak természetes módon a viszonylagos visszafogottsággal működő, és a magyarországi könyvigényt kielégíteni képtelen Kárpát-medencei nyomdák mellett a hungarica-nyomtatványok megjelenési helyéül. Így van jogosultsága az említett városok nagy könyvtáraiban – ahol a helyi nyomdatermékek a legnagyobb valószínűséggel és számban

¹⁰⁵ Viskolcz Noémi kutatásai és szívélyes szóbeli közlése alapján úgy tűnik, hogy az anonim kisnyomtatványok jelentős része Augsburgból, Nürnbergből és Frankfurtból származik.

előfordulhatnak – a hungarica-kutatások intenzívebbé tételére, hiszen nagy eséllyel lehet ezekről a helyekről még eddig ismeretlen nyomtatványokra akadni.

Másodszor, és ez főleg a 18. század elejére igaz, Schmeizel kézenfekvő módon olyan helyekről szerezte, szerezhette be könyvtárának darabjait, ahol maga is a legtöbbet tartózkodott. A történelmi pillanat megint szerencsés: a 18. század elejének nagy németországi nyomdászati és könyvkereskedelmi központjaiban vagy azokhoz közel tévkenykedett, műveit is itt jelentette meg. Ezentúl a nevezett helyek említett időszakában éppen a magyarok túlsúlya vagy legalábbis meghatározó száma volt jellemző a felsőoktatási intézményekben, ahol Schmeizel éppen tanított, így a hungarus-tudatú értelmiség első írásos műveinek születésénél jelen lehetett, és munkáikat is könnyedén megszerezte.

Summa summarum: szerencsés módon a megfelelő pillanatban volt a megfelelő helyen, így csak hálásak lehetünk neki azért, hogy a csupán rövid ideig fennálló, kíváncsú konstellációt kihasználva a magyar művelődés- és könyvtörténet szempontjából kiemelkedő bibliográfiai tevékenységnek szentelte életműve nagyobb hányadát.

3. Összegzés

A jelen munkában arra tettem kísérletet, hogy egyedülálló könyvgyűjteményének bemutatásával egy olyan személy működésének jelentőségére hívjam fel a figyelmet, aki ugyan a magyarországi *historia litteraria* 18. század eleji történetében kulcsszerepet játszott, tevékenységének megfelelő értékelése és életművének méltatása mégsem történt meg mindeddig a hazai szakirodalomban. Már Johann Seivert 1785-ben megjelent tudóslexikonában azt írta: „Ennek a férfiúnak a története, aki miatt népünknek nem kell szégyenkeznie, a tudós világban ismertebb, mint saját hazájában; és értéke bizonyára sehol sem alacsonyabb fokú, mint önnön honfitársai körében”¹⁰⁶ Ha már a Schmeizel halálát követő egy emberöltő múlva ez a véleménye a hazai viszonyokat jól ismerő szerzőnek, akkor mit mondhatnánk ma ebben a kérdésben. Azt, hogy a köztudatban egyáltalán nem él Martin Schmeizel neve, a tudományos világban pedig tudnak ugyan róla, mégis igen kevés helyen említik, noha – és remélem, hogy tanulmányom erre meggyőző példával szolgált – ott lenne helye a magyar művelődéstörténet központi alakjainak sorában. Néhány, reményre okot adó momentumot azonban érdemes megemlíteni ezzel kapcsolatban. Az utóbbi években Schmeizel neve egyre többször felbukkan a *historia litteraria* történetét, művelésének elveit és módszereit tárgyaló, magyar tudományos munkákban. Igaz, hogy még csak egy-két mondatban emlékeznek meg róla, de már ez is azt mutatja, hogy működésének fontosságát kezdik egyre inkább fel-, illetve elismerni. Az erdélyi szász tudományos körök pedig oly módon próbálták meg korábban rehabilitálni megfakult emlékét, hogy halálának 250. évfordulója alkalmából (1997), illetve egyéb

¹⁰⁶ Az eredeti szöveg Seivertnél így hangzik: „Die Geschichte dieses Mannes, dessen sich unsere Völkerschaft nicht zu schämen hat, ist der gelehrten Welt bekannter, als selbst seinem Vaterlande; und sein Wehrt gewiß nirgends unerkannter, als unter seinen Landsleuten.” (Ford. Verók Attila – vö. Seivert, 1785. 367.) Joseph Trausch mintegy száz évvel később szinte szó szerint átveszi a szöveget életrajzi lexikonában (lásd Trausch, 1871. 185.)

események kapcsán több lapjukban, kiadványukban is egy-egy hosszabb bekezdést, cikket szenteltek a schmeizeli életmű bemutatásának.¹⁰⁷

Tanulmányomban impliciten – egyedinek számító könyvtárának rövid bemutatásán keresztül – azt a tételt jártam körül, hogy miként alakulhatott egy széles, alapos, eruditív műveltséggel rendelkező, Európa keleti végeiről, tehát a perifériáról érkező tudós ember sorsa Nyugat-Európában, és hogyan tudott érvényesülni saját erejéből tudományos téren első generációs értelmiségiként a polihisztorizmus korszakában. Schmeizel nevéhez egy tucat tudományágban (világi és egyháztörténet, jogtörténet, helytörténet, tudománytörténet, irodalomtörténet, kartográfia, heraldika, publicisztika, statisztika, numizmatika, pedagógia) valamilyen újítás, úttörő kezdeményezés fűződik, ami azt eredményezi, hogy több diszciplínában a nemzetközi szakirodalomban is nyilvántartják. Mivel neve hamarabb vált ismertté külföldön, mint hazájában, így szerencsésen alakult magyar szempontból oly fontos terveinek megvalósulása is, hiszen a magyarországi *historia litteraria* körében végzett kutatásainak eredményei és *hungarica* vonatkozású könyvészeti tevékenysége nemzetközi szinten zajlott. Ilyen háttér ismeretében megkockáztatom kijelenteni azt, hogy Schmeizel a széles szakmai publikumtól elzártan, Erdélyben maradván pusztán egy jó helytörténésszé válhatott volna, míg a korabeli könyvkereskedelem, könyvkiadás és oktatás németországi központjainak számító Jénában és Halléban kiteljesedhetett. Szerencsés történelmi pillanatban tartózkodott a megfelelő helyen, így fordulhatott az elő, hogy a magyar művelődéstörténet iránt éppen ebben az időszakban elkezdődő nemzetközi érdeklődés egyik alakítójává, sőt központi figurájává válhatott. Hungarustudatú peregrinus diákok generációit ismertette meg saját országuk kultúrájának számtalan aspektusával, és nevelt ki közülük többeket, akik aztán maguk is történeti, illetve *hungarica*-kutatásokba kezdtek.

Oktatói és tudományos szakírói tevékenysége mellett élete fő műveként tartjuk számon a világ első olyan magán gyűjtésű *hungarica*-könyvtárát, amely

¹⁰⁷ Vö. Schuller, Hans: Martin Schmeizel – ein siebenbürgisch-sächsischer Gelehrter. In: Neuer Weg, 4. (1976) Nr. 3., 5.; Schuster-Stein, Paul: Ein gut unterrichteter Zeitgenosse. Zum 250. Todestag des Historikers Martin Schmeizel. In: Allgemeine Deutsche Zeitung für Rumänien, 5. Jahrgang, Nr. 1168. 8. August 1997. 5.; Meschendörfer, Hans: „...wichtige Wahrheiten, in die Feder dictiert”. Zwei wertvolle Handschriften als Neuerwerbungen in der Siebenbürgischen Bibliothek Gundelsheim. In: Siebenbürgische Zeitung, 43. Jahrgang, 1. Folge, 15. Januar 1993. 6. és Uő.: Die Kronstädter in der Welt. In: Roth, Harald (Hg.): Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadtgeschichte. München, 1999. 253–267. – A százoknál annyiban jobb a helyzet Schmeizel kapcsán, hogy némely történészüik Schmeizel Erdélyre vonatkozó műveit historiográfiai szempontból beépítette saját munkáiba, illetve az egykori polihisztor tevékenységéről röviden, de többször is megemlékezett (vö. Klein, Karl Kurt: Das 'Rätsel der siebenbürgischen Sprachgeschichte'. Die Goten-Geten-Daken-Sachsengleichung in der Sprachentwicklung der Deutschen Siebenbürgens. In: Uő.: Transsylvanica. Gesammelte Abhandlungen und Aufsätze zur Sprach- und Siedlungsforschung der Deutschen in Siebenbürgen. München, 1963. 90–139. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission; Bd. 12); Armbruster, Adolf: Romanitatea Romanilor. Istoria unei idei. București, 1972; Uő.: Vorarbeiten zu einer Geschichte der siebenbürgisch-sächsischen Historiographie. In: Südostdeutsches Archiv, Bde XIX/XX. 1976–1977. 20–52.; Uő.: Martin Schmeizel. In: Ștefănescu, Ștefan (Szerk.): Enciclopedia istoriografiei românești. București, 1978. 294. és Uő.: Dacoromano-Saxonica. Cronicari români despre sași România în cronică săsească. București, 1980.).

konceptiózusan a magyar történelem témakörében nyomtatásban – elsősorban németországi nyomdahelyeken – megjelent könyvek összegyűjtésén alapult.¹⁰⁸ Ötszáz múlt is nagyobb állományával kiemelkedő jelentőségű speciális gyűjteménynek számított a korban, és harmonikusan beilleszkedett a korai felvilágosodás korszakára jellemző, a források összegyűjtésére és regisztrálására irányuló tudományos törekvések vonulatába. Schmeizel – saját gyűjteményére alapozva – egy tudós- és írói lexikon, tulajdonképpen egy magyar nemzeti bibliográfia megírását tervezte, munkája azonban kéziratban maradt, az pedig elveszett. Gazdag életművére ebből a szempontból nem tudott tehát pontot tenni.

A jelen tanulmány alapvető szándéka tehát abban ragadható meg, hogy a korai „hungarológiai” tevékenység elindítójaként és a 18. századi magyarországi *historia litteraria* központi, meghatározó alakjaként aposztrofálható Martin Schmeizel történeti munkásságára irányítsa a figyelmet, és folytassa a megkezdett folyamatot az annak rehabilitálása felé vezető úton.

¹⁰⁸ Többen feltették már nekem az utóbbi időben a kérdést (például Szelestei N. László és Tüskés Gábor), hogy miért a Schmeizel-könyvtárat titulálom az első, főként történeti hungarikumokat tartalmazó magánkönyvtárnak a világon, és miért nem veszem számításba azt a jelentős gyűjteményt, amelynek a létrejötte szintén a Saale partján fekvő Halléhoz köthető. Konkrétan a „hallei magyar könyvtár” alapítójának, az exuláns Cassai Michaelis Györgynek (1640–1724) a könyvtárgyárapító tevékenységére gondolnak, amikor 1725-ben a 16. század óta folyamatosan létező wittenbergi magyar bursa bibliotékáját saját könyveivel gazdagította. Ez a vegyes gyűjtemény aztán majd 1823-ban került a hallei egyetemi könyvtárba, mintegy negyedével megnövelve annak korabeli állományát! Válaszom a kérdésre e tények ismeretében a következő. Bár egyetlen alkalommal mértékadó magángyűjteménnyel kiegészülő kollektív gyűjtésű könyvtárról van szó, annak története és funkciója mégis egyértelműen intézményi könyvtári jellegről és használatról árulkodik. A „Cassai-féle” könyvanyagról tehát azt mondhatjuk, hogy az egykori Magyarország határain kívül található, legnagyobb egybefüggő magyar intézményi könyvtárat tisztelhetjük állományában. A kérdésről részletesebben lásd a nevezett könyvtár 1755-ös katalógusának kiadása kapcsán készült recenziómat: *Verók Attila* (ism.): *Bibliotheca Nationis Hungariae. Die Ungarische Nationalbibliothek in der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle. Der Katalog aus dem Jahr 1755. Textausgabe der Handschrift der Széchényi Nationalbibliothek Budapest: Catalogus Librorum, Dissertationum, et Manuscriptorum Variorum ad Rem Hungaricam praecipue facientium ex Bibliotheca, quae Vitebergae est, Hungarorum congestus ab Adamo Latsny Turotzensi. Vitebergae Saxonum die XV. Nov. A.R.S.M.DCC.LV. Herausgegeben von Ildikó Gábor unter Mitwirkung von Silke Trojahn mit Beiträgen von István Monok und Dorothea Sommer. Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag, 2005. 272 p. ISBN 3-487-13002-5. In: Iskolakultúra. Pedagógusok szakmai-tudományos folyóirata, 19. (2009) 3–4. sz. 166–168.*